

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК З КУЛЬТУРОЛОГІЇ

Автори-укладачі
Н. Ю. Больша, Н. І. Єфімчук

Київ 2004

ББК 71.0я2
Т35

Рецензенти: *П. Ю. Саух*, д-р філос. наук
О. В. Шуба, д-р політ. наук

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 5 від 25.05.04)*

Термінологічний словник з культурології / Авт.-уклад.:
Т35 Н. Ю. Більша, Н. І. Єфімчук. — К.: МАУП, 2004. —
144 с. — Бібліогр.: с. 141.

ISBN 966-608-439-2

У словнику наведено тлумачення найважливіших і найуживаніших термінів і термінологічних сполучень, що забезпечують понятійний апарат культурології.

Для викладачів, студентів і учнівської молоді, працівників культурно-освітніх установ і всіх, для кого становлять інтерес проблеми культурології, розвитку європейської культури загалом й української зокрема.

ББК 71.0я2

ISBN 966-608-439-2

© Н. Ю. Більша, Н. І. Єфімчук, 2004
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2004

ВСТУП

З метою підвищення рівня загальногуманітарної підготовки студентів, формування у них усвідомлення місця національної культури у світовій системі, спрямування їх світоглядних орієнтирів у контекст загальнолюдських цінностей у вищих навчальних закладах України впроваджено курс культурології, предметом дослідження якої є культура як цілісне утворення в її історичному розвитку.

Культурологія виокремилась у самостійну галузь наукового знання на початку ХХ ст. з накопиченням багатого емпіричного матеріалу з етнографії, археології та історії, появою численних концепцій культурогенезу в контексті філософії історії, філософії культури, соціології тощо. І хоча “самоусвідомлення” культурології як наукової дисципліни вже відбулося, вчені констатують, що нині вона ще не дістала остаточного становлення і як наслідок — не сформувала власної категоріальної системи, яка б уможлиблювала в адекватній формі відображення предмету дослідження. З огляду на це сучасна культурологія вдається до понятійних запозичень з інших галузей наукового знання, що, у свою чергу, надає її понятійній системі певної мозаїчності.

Зазначена особливість понятійного апарату культурології відображена у пропонованому термінологічному словнику, покликаному полегшити опанування цієї дисципліни.

**Аа, Бб, Вв, Гг, Гг, Дд,
Ее, Єе, Жж, Зз, Ии, Іі, Її,
Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп,
Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц,
Чч, Шш, Щщ, Ъь, Юю, Яя**

СКОРОЧЕННЯ

англ. — англійський	рр. — роки
араб. — арабський	р-н — район
бл. — близько	рос. — російський
букв. — буквально	с. — село
голл. — голландський	санскр. — санскрит (давньоіндійська мова)
грец. — грецький	св. — святий
див. — дивись	сер. — середина
ін. — інший	скор. — скорочення
іран. — іранський	сmt — селище міського типу
італ. — італійський	СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
кін. — кінець	ст. — століття
кит. — китайський	сх. — східна
лат. — латинський	США — Сполучені Штати Америки
м — метр	т. д. — так далі
м. — місто	т. з. — так званий
млн — мільйон	та ін. — та інші
монг. — монгольський	тер. — територія
напр. — наприклад	тибет. — тибетський
нар. — народи	тис. — тисяч
нім. — німецький	турец. — турецький
н. е. — наша ера	укр. — український
о. — острів	у т. ч. — у тому числі
обл. — область	фр. — французький
пер. — переклад	худ. — художник
п-ів — півострів	
пол. — половина	
португ. — португальський	
поч. — початок	
р. — рік	

А

Абстракціонізм, або абстрактне мистецтво (від лат. *abstractio* — віддалення) — одна з провідних модерністських течій ХХ ст. Загальна особливість **А.** — принципова відмова від зображення реальних предметів і явищ. Абстрактний твір зображується як суб'єктивна живописно-пластична реальність, створена за допомогою формальних художніх елементів (кольорова пляма, лінія, об'єм тощо). **А.** виник у процесі розшарування кубізму і футуризму (1910–1913). Теоретик **А.** і автор перших абстрактних живописних полотен — рос. художник В. Кандинський.

Абсурду драма — течія в сучасній західноєвропейській драматургії. Зображує світ як хаос, сприймаючи його з песимістичних позицій. Характерна ознака — позбавлення логіки мови і вчинків персонажів, порушення причинно-часової послідовності подій. Засновники **А. д.** — С. Беккет, Е. Іонеско, А. Адамов (Франція, 50-ті рр.).

Авангардизм (фр. *avantgardisme*, від *avant-garde* — передова охорона) — умовний термін для позначення загальних новаторських напрямів у художній культурі ХХ ст., що прагнули докорінно оновити художню практику, знайти нові, нетрадиційні засоби вираження форми і змісту творів. Характеризується не лише розривом з художньою традицією минулого, її образною системою та виражальними засобами, а й активним протестом, що революціонізує суспільство і потребує переоцінки духовних цінностей та нового сприйняття світу. Риси **А.** виявилися в низці шкіл і течій модернізму: кубізмі, експресіонізмі, абстракціонізмі, футуризмі, дадаїзмі, сюрреалізмі та ін. **А.** започатковували поряд із П. Пікассо, Ж. Браком, Х. Грісом, Ф. Леже, Р. Делоне укр. майстри О. Архипенко, С. Делоне-Терк, О. Екстер, М. Андрієнко-Нечитайло.

Автопортрет — портрет художника, виконаний ним за допомогою одного чи кількох дзеркал. Один із жанрів у малярстві, графіці та скульптурі. **А.** відомий з античних часів.

Авторитаризм (фр. *autoritarisme*, від лат. *autoritas* — вплив, влада, наказ) — державно-політичний режим, стиль громадського життя, що характеризується зосередженням влади в руках однієї особи або окремої групи, обмеженням, звуженням політичних

прав та свобод громадян і суспільно-політичних організацій, суворою регламентацією їхньої активності, різким обмеженням прерогатив та повноважень представницьких установ. Це режим беззаперечного підпорядкування владі, жорсткого примушення дотримуватися непопулярних законів та рішень. Якщо тоталітаризм є пануванням свавільного беззаконня, то **А.** — це суспільство жорстких законів, дотримання яких влада домагається силовими методами; це суспільний лад, де закон підпорядкований владі.

Авторитет (від лат. *auctoritas* — влада) — визнання, повага до людини з боку інших людей, її здатність впливати на думки і поведінку цих людей без формальної влади над ними, становить для цих людей взірць, джерело ідей, цінностей, норм моралі й форм поведінки.

Автохтонна теорія — теорія етногенезу слов'ян, згідно з якою слов'яни як етнос були незмінними жителями межиріччя Одри і Вісли або середнього Наддніпров'я незважаючи на зміни культур. Протилежною до **А. т.** є міграційна теорія.

Агіографія (від грец. *hagios* — святий і *графія*) — різновид церковно-історичної літератури, т. з. описи життя “святих”.

Академізм (фр. *academisme*) в образотворчому мистецтві — напрям, що виник в Італії у XVI–XIX ст. в художніх академіях. Базувався на догматичному наслідуванні зовнішніх форм класичного (насамперед античного) мистецтва. Протиставляв реальному життю сюжети з міфології, Біблії, історії.

Академія — назва місцевості поблизу Афін, що походить від імені міфічного героя Академа. Первісна назва філософської школи, заснованої Платоном у 385 р. до н. е.

Акварель (італ. *acquerella*, від лат. *aqua* — вода) — фарба (як правило, на рослинному клеї), що розводиться водою, а також твір живопису, виконаний такими фарбами. Особливість **А.** — прозорість барв, чистота кольору.

Акведук (лат. *aqueductus* — водопровід, від *aqua* — вода і *duco* — веду) — арковий лист з лотком або трубою, якими пропускати водовід через ріки, шляхи, яри. Спорудження **А.** почалося у II тис. до н. е. на Сході та у Греції. На території України відомий **А.** у Севастополі (40-ві рр. XIX ст.).

Акмеїзм (від грец. *akme* — вершина чогось, розквітла сила) — течія в рос. поезії на початку XX ст. Розкрита у творчості С. Го-

родецького, ранніх М. Гумільова, А. Ахматової, О. Мандельштама. Основна ознака — звільнення поезії до “ідеального”, “повернення до реального світу, до стихії”, “природного”; схильність до поетизації почуттів первісної людини.

Акрополь (грец. *acropolis*, від *akros* — верхній і *polis* — місто) — укріплена частина давньогрецького міста, розташована на височині, т. з. горішне місто. **А.** — спочатку фортеця, з VIII ст. до н. е. — релігійний, культурно-громадський центр. Найвідоміший **А.** в Афінах. В Україні відомий **А.** античних держав Північного Причорномор'я (**А.** Пантікапея на горі Мітридат у Керчі).

Аксесуар (фр. *accessoire*, букв. — допоміжний, другорядний) — 1) у театрі — предмети бутафорії або реквізиту, що є другорядними сценічними деталями вистави; 2) в образотворчому мистецтві — допоміжні деталі в художньому зображенні.

Акультурація — 1) процес взаємовпливу культур, коли у процесі життєдіяльності представники однієї культури під час прямого контакту засвоюють технології, взірці поведінки, цінності чужої культури, які, у свою чергу, змінюються і пристосовуються до іншої культури; 2) передавання елементів культури від одного покоління до іншого в межах однієї культури.

Акустика (від грец. *akouotikos* — слуховий) — вчення про звук і коливання пружних середовищ. Розгалужується на традиційні напрями: акустику фізичну, архітектурну, музичну, гідроакустику та ін.

Алегорія (від грец. *allegoria* — іносказання) — художнє втілення явища або ідеї в конкретному образі (напр., жіноча постать з пов'язкою на очах і терезами в руці — алегорія правосуддя).

Александрійська бібліотека — у стародавні часи найбільше сховище книг (до 700 тис. томів). **А. б.** заснована на початку III ст. до н. е. при Александрійському музейоні. Частина згоріла в 47 р. до н. е., ще частина знищена в 391 р. н. е., решта — у VII– VIII ст.

Александрійський музейон (від грец. *museion* — храм муз) — сукупність наукових і навчальних закладів, один з головних центрів науки і культури античного світу. Заснований в Александрії Єгипетській на поч. III ст. до н. е., ліквідований римським імператором Авреліаном у 272–273 рр.

Александрія (грец. *Alexandria*) — назва міст, заснованих Александром Македонським і названих на його честь. Найвідомішою була А. Єгипетська, заснована в 332–331 рр. до н. е. у дельті Нілу за планом архітектора Динократа. Вона стала столицею царства Птоломеїв (305–30 рр. до н. е.), перетворившись на великий політичний, економічний, культурний центр елліністичного світу. Тут розташовувався славнозвісний Мусейон — центр науки й культури з бібліотекою, а також одне із “семи чудес (див) світу” — Маяк на о. Фарос.

Альтруїзм (фр. *altruisme*, від лат. *alter* — інший) — моральний принцип, що виявляється в турботі людини про благо інших; моральний принцип, протилежний егоїзмові.

Ампір (від фр. *empire* — імперія) — стиль в архітектурі й образотворчому мистецтві Франції кін. XVIII — поч. XIX ст., яким завершується тривалий розвиток європейського класицизму. Характерні масивні монументальні форми, поєднані з предметами військової атрибутики (мечами, щитами, вінками, списками), парадна помпезність інтер’єрів палацових будівель. А. властиві звернення до традицій Стародавнього Риму з його прагненням до класичної величі й урочистості. Звідси — захоплення зведенням триумфальних арок, пам’ятних колон, обелісків. Важливими елементами будівель стають портики. В оздобленні інтер’єрів часто використовують бронзове лиття і розпис плафонів. Для меблів у стилі А. характерні поєднання цінних порід дерев і деталей із золота, міді чи позолоченої бронзи.

Амфітеатр (грец. *amfiteatrov*) — 1) антична споруда для видовищ, овальна арена, навколо якої уступами вгору розташовувалися місця для глядачів (напр., Колізей у Римі); 2) місця за партером у театрі, цирку або аудиторії, розташовані уступами.

Андріївська церква — пам’ятка архітектури України XVIII ст. Збудована в 1749–1754 рр. у Києві у стилі бароко за проектом Бартоломео Растреллі. Будівництвом керували архітектори І. Мічурін, І. Вишняков, П. Борисполець та ін. А. ц. — визначна пам’ятка світової архітектури.

Анімалістичний жанр (від лат. *animal* — тварина) — зображення тварин в образотворчому мистецтві. А. ж. поєднує природничо-наукові й художні начала.

Анімізм (від лат. *anima, animus* — душа, дух) — віра в існування душ і духів, обов'язковий елемент різних релігій. Зародився у кроманьйонський період.

Аномія (фр. *anomie* і грец. *a-nomos* — беззаконня, букв. відсутність регуляції, “безнормність”) — термін, введений Е. Дюркгеймом для опису стану суспільства, що характеризується розпадом системи традиційних моральних цінностей і норм, відсутністю чіткої моральної регуляції поведінки індивідів. Стан **А.** характерний для суспільства в період переходу від однієї культурної епохи до іншої.

Анти (лат. *antae*) — 1) об'єднання східних слов'янських племен, утворене з метою протистояння натискові з боку гунів, болгар, печенігів та ін. Суспільний лад — військова демократія. Найвищого розквіту Антська держава — перше державне утворення слов'ян — досягла в VI ст. н. е. Після занепаду від навали аварів (кочовиків зі Сходу) на її руїнах виникло нове могутнє слов'янське державне утворення — Київська Русь; 2) виступи поздовжніх стін споруди, що огорожують вхід. Найчастіше трапляються в давньогрецьких храмах, тип яких дістав назву “храм в антах”.

Античне мистецтво (від лат. *antiquus* — давній) — загальна назва давньогрецького та давньоримського мистецтва. Розвивалося в I тис. до н. е. — першій пол. I тис. н. е. Зародилося в південній частині Балканського п-ва, на островах Егейського архіпелагу та західному узбережжі Малої Азії. Найвищого розквіту досягло у Стародавній Греції у V–IV ст. до н. е. В епоху еллінізму вплив **А. м.** поширився на значні території (у т. ч. й на Північне Причорномор'я), де зародилися місцеві школи елліністичного мистецтва. Традиції давньогрецького та елліністичного мистецтва дістали нового розвитку в мистецтві Стародавнього Риму.

Античні міста — міста, що виникли в північному Причорномор'ї внаслідок грецької колонізації з VI ст. до н. е. До найбільших належать Тіра, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей, Фанагорія, Танаїс. **А. м.** торгували з грец. містами та скіфами. У V ст. до н. е. частина **А. м.** об'єдналась у Боспорську державу. У II ст. до н. е. — під владою Понтійської держави, потім — Риму. У сер. III — кін. IV ст. н. е. занепали після вторгнення готів і гунів.

Античність (від лат. *antiquitas* — давнина, старовина) у широкому розумінні — стародавня епоха, у найуживанішому — історія й культура стародавніх Греції і Риму.

Антропологічна школа (від грец. *antropos* — людина і *schola* — вчена бесіда, навчальне заняття) — напрям у культурології. Склався в Англії в 60-х рр. XIX ст. Основні представники: Е. Тайлор, Дж. Фрезер, А. Ланг. **А. ш.** пояснювала схожість міфології і фольклору різних народів тотожністю людської природи і аналогією форм первісного мислення — тотемізму, фетишизму, анімізму — у різних народів.

Антропологія (від грец. *antropos* — людина і *logos* — слово, вчення) — наука про походження і еволюцію людини, утворення рас і нормальні варіації фізичної будови людини. Як самостійна наука сформувалась у сер. XIX ст.

Антропосоціогенез (від грец. *anthropos* — людина, лат. *societas* — суспільство і грец. *genesis* — походження, виникнення) — 1) філософсько-матеріалістична концепція походження людини і суспільства; 2) процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини разом з її становленням як суб'єкта суспільних відносин і доцільної перетворювальної діяльності, творця культури.

Антропоцентризм (від грец. *anthropos* — людина і *centrum* — центр) — пізнавальна ситуація, в якій основним предметом дослідження є людина.

Аншлаг (нім. *anschlag*) — 1) оголошення в мистецькому закладі про те, що всі квитки на виставу, концерт продано; 2) великий заголовок у газеті, шапка.

Аплікація (від лат. *applicatio* — прикладання) — техніка виконання орнаменту або художнього зображення шляхом накладання (нашивання) на папір (тканину) різнобарвних шматочків паперу чи тканини.

Апокрифи (від грец. *apocrifos* — таємничий, захований) — твори християнського фольклору і літератури, які не визнавалися церквою канонічними і заборонялися нею.

Апологія (від грец. *apologia* — захист, виправдання) — беззастережний захист від звинувачення, виправдання когось чи чогось.

Арка тріумфальна (від лат. *arcus* — дуга і *triumphalis*) — брама, монумент з одним або трьома арковими отворами на честь

знаменної події, прикрашена скульптурами, рельєфами та пам'ятниками (напр., арка Тита в Римі, арки в Парижі).

Архаїка (від грец. *archaikos* — старовинний, давнина) — ранній етап розвитку будь-якого явища.

Археологія (від грец. *archaios* — древній і *logos* — слово, вчення) — наука, що вивчає історичне минуле людства на основі пошуків і дослідження речових пам'яток (залишків загиблих культур).

Архетип — (від грец. *arche* — початок і *tyros* — образ) — прообраз, першообраз, первісний образ, ідея. Численні декларації про пошуки архетипів в архітектурі й образотворчому мистецтві спираються на давню філософську традицію, за якою архетип покладено в основу загальнолюдської символіки. Згідно з К. Юнгом, архетип — це первісні форми пізнання міфу, колективний “осад” історичного минулого, що зберігається в людській пам'яті.

Архітектура (лат. *architectura*, від грец. *archstector* — будівничий) — мистецтво проектування і спорудження будівель, а також комплексів. **А.** є необхідною частиною засобів виробництва (промислова архітектура) й матеріальних засобів існування людини (цивільна архітектура). Створення міст та інших населених пунктів і регулювання системи розселення становлять окремому частину **А.** — містобудування.

Архітектурні ордери (від лат. *ordo* — ряд, порядок) — система архітектурних засобів і прийомів композиції, що базується на певній структурі й художньо-образному вияві складових частин стояково-балкової конструкції будівлі. У класичну канонізовану систему **А. о.** склалися в архітектурі Стародавньої Греції класичного періоду (VI–IV ст. до н. е.). Основні різновиди **А. о.** — тосканський, доричний, іонічний, коринфський, композитний. **А. о.** складається з трьох основних частин: колони, її підніжжя — стилобату й антаблемента, що спирається на колону й підтримує дах. Колона (крім доричної) має базу й завершується капітеллю. Антаблемент по вертикалі поділяється на архітрав, фриз і карниз. Італійським варіантом доричного ордеру є тосканський. Композитний (або складний) **А. о.** об'єднує елементи коринфського та іонічного ордерів. Ордерна система була характерна для архітектури України XVI — поч. XVIII ст.

Асиміляція культурна (від лат. *assimilatio* — уподібнення) — принцип культурної політики, пов'язаний з поглинанням однієї культури іншою, панівною.

Астрологія (від грец. *astro* — зоря) — вчення про вплив небесних тіл, зірок на долю людини, тлумачення їх різних станів.

Атман — одне з центральних понять індійської філософії та релігії індуїзму, індивідуальне (суб'єктивне) духовне начало. Починаючи з Упанішад утверджується сутнісна тотожність **А.** з брахманом — космічним (об'єктивним) духовним началом.

Ашельська культура — археологічна культура часів раннього палеоліту в Європі та Азії. Названа за місцем знахідки решток на околиці міста Ам'єн (Сент-Ашель) у Франції. Характерна ознака **А. к.** — удосконалення обробки кам'яних знарядь праці: ручне рубило, яке було універсальним знаряддям у попередню — шельську — епоху, стає зручнішим і гострішим. Поліпшуються знаряддя з відщепів гальки, використовуються гостроконечники, скребла, а під час полювання на тварин — дерев'яні списи або рогатини.

Б

Базиліка (від грец. *basilike* — царський дім, палац) — прямокутна у плані будова, поділена всередині рядами колон або стовпів на подовжні частини — нефі. Середній неф вищий від бічних. Освітлюється через вікна над дахами останніх. У стародавньому Римі **Б.** — судова або торговельна будова, у Візантії і пізніше в Європі — один з головних типів християнського храму.

Балада (фр. *ballade*, від *balar* — танцювати) — у літературі Середньовічної Європи ліричний жанр, також один з головних у поезії сентименталізму і романтизму (Р. Бернс, Ф. Міллер, Й. Гете, А. Міцкевич, В. Жуковський). Романтична **Б.** — сюжетний лірико-епічний вірш, побудований на фантастичному, фольклорному, легендарно-історичному, героїчному, побутовому матеріалі. **Б.** притаманний похмурий, таємничий колорит. У музиці **Б.** існує у вигляді сольних вокальних творів, найчас-

тіше у супроводі фортепіано (Ф. Шуберт, Р. Шуман, Ф. Лист, Ф. Шопен, Е. Гріг).

Балет (фр. *ballet*, від лат. *ballo* — танцюю) — вид сценічного мистецтва, зміст якого втілено в музично-хореографічних образах. На основі лібрето **Б.** об'єднує музику, хореографію, драматичну дію та елементи образотворчого мистецтва (декорація, костюми, освітлення). У самостійний вид мистецтва **Б.** виокремився в епоху Відродження в Італії. За часів класицизму сформувались основні особливості балетної хореографії у Франції при дворі короля Людовика XIV, саме тому ця країна вважається батьківщиною класичного балету. Сучасний балет за зовнішнім виглядом суттєво відрізняється від класичного вільнішими рухами, можливістю імпровізації, сценічними ефектами. Різновиди балету ХХ ст. — балет на льоду, балет-ораторія, фільм-балет, опера-балет, рок-балет.

Бард (від англ. *bard* — співак) — на поч. н. е. — народний співак у кельтських племенах. В епоху середньовіччя — професійний поет та співак при князівських дворах в Англії, Шотландії, Уельсі. Традиції **Б.** продовжили поети-романтики на поч. ХІХ ст. Нині — творець авторської пісні.

Барельєф (фр. *bas-relief*, букв. — низький рельєф) — скульптурний твір, у якому опукле зображення виступає над площинною фоно (стіни) не більш як на половину його об'єму.

Баркарола (від італ. *barka* — човен) — пісня, романс венеційських гондольєрів. Характерні ознаки — мінорний лад, ліричні мелодії, що нагадують плескіт хвиль. Відома **Б.** для фортепіано Ф. Шопена.

Бароко (від італ. *barocco* — вигадливий, химерний) — один із провідних художніх стилів кін. ХVІ — сер. ХVІІІ ст. Виник в Італії, поступово поширився в ін. країнах Європи та в Латинській Америці. Етапи розвитку: раннє бароко (див. маньєризм), коли зародилися риси відходу від художньої культури Відродження; зріле бароко, коли його особливості виявилися найяскравіше; пізнє бароко, що поєднується зі стилем рококо. На відміну від ренесансних уявлень про гармонію буття та безмежні можливості людини естетика **Б.** висунула нові погляди на світ — складний, мінливий, сповнений суперечностей. Мистецтву **Б.** властиві грандіозність, пишність, динаміка, патетична піднесеність, інтенсивність почуттів, пристрась до ефективних видовищ,

поєднання ілюзорного та реального, сильні контрасти масштабів, ритмів і матеріалів, світла й тіні. Синтез мистецтв у **Б.** став всеосяжним. Міський ансамбль, вулиця, площа, парк, садиба почали сприйматись як організоване художнє ціле, що розвивається у просторі.

Бароко українське (козацьке) — національний варіант провідного стилю XVI–XVIII ст. у мистецтві. Розквіт **Б. у.** припав на XVII–XVIII ст. (добу козацької державності). Неповторні особливості, зокрема в архітектурі: розкішні декоративні портали, фронтони, брами, прикрашені буйною орнаментикою; грушоподібні куполи, різьблені золочені іконостаси; відкриті аркади та ін. У цей час було створено визначні архітектурні комплекси, окремі оригінальні споруди. Крайці з них — Полкова канцелярія в Чернігові (90-ті рр. XVII ст.); Київська академія (1732–1740) і Брама Заборовського (1746–1748) архітектора Й.-Г. Шеделя, Ковнірівський комплекс у Києво-Печерській лаврі (С. Ковнір, 1721–1772), надбрамна церква Кирилівського монастиря (І. Григорович-Барський, 1766), Андріївська церква (1754, В. Растреллі) у Києві; церква св. Юра (1745–1770) у Львові і ратуша (1751) в Бучачі архітектора Б. Меретина. Представники живописного **Б. у.:** І. Руткович, Й. Кондзелевич. Риси музичного **Б. у.** найхарактерніші для творчості М. Ділецького, М. Березовського, А. Веделя, Д. Бортянського.

Батальний жанр (фр. *bataille*, від італ. *battaglia* — битва) — жанр образотворчого мистецтва (переважно живопису), присвячений військовій тематиці, зображенню битв та ін. епізодів війни.

Берегиня — старовинна богиня добра і захисту людини від усякого зла. Культ Берегині започаткувався в первісні часи, коли давні українці приносили жертви упирам і берегиням. З часом, згідно з еволюцією релігійних уявлень, Берегиня стає “хатньою” богинею, захищаючи оселю, всю родину, особливо малих дітей від хвороб, звірів, смерті тощо. Традиційний малюнок Берегині — символічна постать жінки із застережливо піднятими руками.

Бестселер (від англ. *best* — кращий і *sell* — продаватися) — видання, що швидко дістало величезної популярності. Буквально: “те, що найкраще розповсюджується”.

Бібліотека (від грец. *biblio* — книга і *тека* — сховище) — культурно-освітня і науково-інформаційна установа, що збирає і зберігає друковані та рукописні матеріали, організовує гро-

мадське користування літературою, здійснює довідково-бібліографічну діяльність.

Біблія (від грец. *biblia* — книга) — збірник різночасних і різнохарактерних творів VIII ст. до н. е. — II ст. н. е., де відображено релігійні уявлення та морально-правові норми народів Близького Сходу. **Б.** покладено в основу богослужіння і догматики іудаїзму і християнства. Складається із Старого Заповіту, що є священним і в іудаїзмі, і в християнстві, та Нового Заповіту, який визнається і вважається священним лише християнами. **Б.** — видатна пам'ятка культури, яка крім власних релігійних тверджень містить численні свідчення щодо історичних подій, соціального устрою, побутових відносин тощо близькосхідного регіону. Найдавніші переклади **Б.** давньогрецькою і латинською мовами були зроблені у III ст. до н. е. А в IX ст. Кирило і Мефодій переклали **Б.** з грецької на старослов'янську мову. Разом з поширенням християнства в Київській Русі в X ст. з'являється і **Б.** Англійською мовою **Б.** вперше було перекладено в VII ст. Перші переклади **Б.** мали фрагментарний характер і були призначені для внутрішнього церковно-релігійного використання. Ідея перекладу повного тексту **Б.** для користування широкого загалу належить оксфордському теологу і релігійному реформатору Дж. Віклінфу (1330–1384). Отже, наприкінці XIV ст. з'явилися два варіанти перекладу повного тексту **Б.**

Блюз (від англ. *bluedurls* — смуток, меланхолія) — назва сольних ліричних пісень американських негрів, переважно сумного змісту. Основний сюжет — тяжке життя негритянського народу. У XX ст. **Б.** істотно вплинув на формування професійної музики, але передусім на джаз і рок, де тривалий час залишається однією з основних жанрових форм. У 50–70-х рр. XX ст. відбулося своєрідне переродження **Б.**, часто виконується у швидкому темпі під впливом рок-музики і по суті втрачає національні риси.

Бондарство — вид деревообробного промислу, пов'язаний з виготовленням бочок, діжок, барил, цебер тощо. Порівняно з теслярством та іншими деревообробними промислами в Україні поширилося пізніше, проте швидко дістало значного розвитку, особливо на Поліссі. Українські бондарі добре розумілися на різних сортах дерева і добирали їх конкретно для кожного виробу. Зокрема ті, що призначалися для рідин, виготовляли з

твердого дерева, звичайно дуба. Поширення металевого посуду призвело до занепаду промислу. Але багато людей впевнені, що дерев'яні місткості надають специфічного смаку солінням, меду, сокам, квасу та ін. напоям. Про вироби бондарства кажуть: “Тим бочка смердить, чим заповнена”, “Бездонної бочки не налеш”, “Тобі хоч діжу з тістом, то все мало”, “З однієї діжки і хліб, і пироги”, “Коли мед, так і з ковшем” та ін.

Братства — національно-релігійні та просвітницькі громадські організації XV–XVIII ст. при православних храмах в Україні, Білорусії, Литві (Львівське засноване 1586 р., Київське — 1615 р., Луцьке — 1624 р. та ін.). Б. боролися проти національного гніту й окатоличення православного населення. За структурою були схожі на міські цехи з власними статутами, відкривали й утримували школи, типографії, колегіуми.

Братські школи — заклади, що відігравали важливу роль у розвитку освіти в Україні, наприкінці XVI — на поч. XVII ст. активно протидіяли впливу антиукраїнських єзуїтських шкіл. Провідною серед Б. ш. була школа Львівського Успенського братства, організована в 1581 р. Стефаном Зизанієм, Юрієм Рогатинцем та ін. діячами української культури. Подавала допомогу іншим братським школам навчальними посібниками, іноді — вчительськими кадрами. Навчання у Б. ш. починалося з оволодіння слов'янською граматиною та грец. мовою. Викладалися поетика, риторика, музика.

Брахман (санскр.) — 1) одне з центральних понять індуїстської філософії і релігії індуїзму, космічне духовне начало, безособовий абсолют, який лежить в основі всього сущого; 2) жрець, представник вищої касты в Індії.

Брахманізм — друга стадія (I тис. до н. е.) формування індуїзму, що розвинувся внаслідок пристосування до ведичної релігії індо-арійських племен, місцевих культів індійського автохтонного населення. Верховні боги — Брахма, Вішну і Шива.

Бриль (солом'яник) — головний убір укр. селян. Плели Б. різними способами: рівною широкою стрічкою, а також зубчиками, лускою, косичкою та ін. Перші називались простими, інші — зубчастими. Великої популярності дістали брилі з широкими крисами і головкою у вигляді зрізаного конуса.

Британська енциклопедія (“Британіка”) (від грец. — коло загальноосвітніх знань) — універсальна енциклопедія, вихо-

дить з 1768 р. З поч. ХХ ст. фактично британо-американське видання, з поч. 40-х рр. випускається компанією “Британська енциклопедія” у Чикаго; відділення в Лондоні, Торонто, Женеві, Токіо, Сідней та ін. У 1974 р. вийшло нове, 15-те видання у 30 томах. З 1938 р. видається щорічник “Британська енциклопедія”.

Брокгауза і Ефрона енциклопедичний словник — рос. універсальна енциклопедія. Акціонерним видавничим товариством Ф. Брокгауз — І. Ефрон випущено (Петербург, 1890–1907 рр.) 82 основних і 4 додаткових томи. У 1911–1916 рр. розпочалося нове видання. Вийшло друком 29 томів із запланованих 48.

Бронзовий вік — назва історичного періоду в розвитку людства, характерною ознакою якого є виготовлення і поширення бронзових знарядь праці та ін. виробів, що змінили кам’яні. Хронологічні межі коливаються залежно від територій, про які йдеться. **Б. в.** поділяють на три періоди: ранній, середній і пізній. У середземноморському регіоні ранній **Б. в.** датується 2500–2000 рр. до н. е. — епоха Стародавнього царства в Єгипті. Пізній **Б. в.** — епоха гомерової Трої. В Європі **Б. в.** поширився пізніше і тривав довше. На території України **Б. в.** датується 2700–1200 рр. до н. е.

Буддизм — одна з трьох (поряд з християнством та ісламом) світових релігій. Виник у стародавній Індії в VI–V ст. до н. е. Засновником **Б.** вважається Сідхартха Гаутама. Розквіту в Індії досяг у V ст. до н. е. — на поч. I тис. н. е., поширився в Південно-Східній, Центральній Азії, частково в Середній Азії і Сибіру. **Б.** асимілював елементи брахманізму, даосизму та ін. релігій. В Індії до XII ст. розчинився в індуїзмі, істотно вплинув на нього. Характерні ознаки **Б.** — відсутність протиставлення суб’єкта й об’єкта і Бога як творця. У процесі розвитку в **Б.** склався культ Будди.

Бунчук і булава — ознаки гетьманської влади, гетьманські клейноди. Бунчук — держак із золотою кулею, під якою висить кінське волосся. Бунчук турецького походження, у турків замінював прапор. Звичай носити бунчук перед воєначальниками прийшов з Туреччини до Польщі, звідти — до українських козаків, де їх носили перед гетьманом та запорізькими отаманами. За дослідженнями професора М. Міллера, булава з’явилася в Україні наприкінці кам’яного віку (в III тис. до н. е.). Найдав-

ніша булава знайдена в могильнику під Маріуполем поблизу Азовського моря. За князівських часів набула значення поширеної зброї. За козаччини її заступила шабля, а булава набула значення символу влади. Кожний гетьман мав особисту булаву, переважно із срібла. На булаві Мазепи був зображений його герб. Хмельницький мав кілька булав: дві срібні (подарунки польського короля і московського царя) і обсипану перлами та дорогоцінними самоцвітами (подарунок турецького султана). Про булаву в народі залишилась така пам'ять: “Аби була голова, то знайдеться булава”, “До булави треба голова”.

Бутафорія (від італ. *buttafuors* — помічник режисера) — 1) предмети сценічної обстановки — скульптура, меблі, посуд, прикраси, деталі костюма тощо, які використовуються в театральних виставах замість справжніх; 2) несправжні предмети, що їх використовують лише для показу чи реклами; 3) переносно — показне, несправжнє, підробне.

В

Вавилонсько-Ассірійська культура — культура давніх народів Месопотамії в IV–I тис. до н. е.; результат творчої діяльності та взаємного збагачення культурними досягненнями шумеро-аккадського, вавилонського та ассірійського суспільств.

Вазопис античний — розпис античних керамічних посудин. Розвинувся у крито-мікенському мистецтві. Великого розквіту **В.** дістав у давньогрецькому мистецтві. Вази розписували т. з. чорним лаком, білою і пурпурною фарбами. В історії давньогрецького **В.** відомі стилі геометричний (IX–VIII ст. до н. е.), килимовий (VII ст. до н. е.), чернофігурний (VI ст. до н. е.) та червонофігурний (VI–IV ст. до н. е.).

Вандалізм — безжалне і безглузде знищення культурних і матеріальних цінностей. Термін походить від назви германських племен, які в 455 р. пограбували Рим, знищивши при цьому багато пам'яток античної культури.

Варвари (від грец. барбара — іноземці) — назва, яку стародавні греки (а потім і римляни) давали племенам, що жили поза межами їх держав і відрізнялися звичаями і культурою.

Варварство (від варвари) — за культурно-історичною періодизацією американського історика і етнографа Л. Моргана, що утвердилась у науці XVIII–XIX ст. — середня з трьох епох розвитку людства (дикунство, варварство, цивілізація). Початок **В.** бере з винайдення гончарного виробництва, завершується появою писемності.

Ватикан (від лат. *Vaticanus* — пагорб у Римі) — унікальне місто-музей, місто-держава, резиденція Папи (глави католицької церкви). У **В.** розташовані палаци, зали, галереї, капели різних епох і стилів, де зібрано безцінні скарби архітектури, малярства та скульптури.

Веди (санскр. веда, букв. — знання) — джерело свідчень із соціальної та культурної історії стародавньої Індії, а також індійської релігії й релігійної філософії. За змістом **В.** — збірник гімнів, жертвоних формул, теологічних трактатів (Брахмани та Упанішади).

Ведична релігія — рання стадія формування релігії індуїзму. Характерна риса — обожнення сил природи. Основа культу **В. р.** — принесення жертв, що супроводжується складним ритуалом, здійснюваним брахманами. З **В. р.** розвинувся брахманізм.

Велесова книга — письмова пам'ятка країни древлян (Південної Русі, яка займала територію на заході від Ельби, на сході — до середнього Дніпра, на півночі — від середньої Вісли до Дунаю). Написана за часів Аскольда і Діра передкириличним письмом. Описує слов'янську міфологію, поглиблює уявлення про передісторію Київської Русі. Автори (або автор) були язичниками, створили твір не лише для фіксації історичних подій, а й з метою збереження своєї релігії в полеміці з християнством. **В. к.** знайшов офіцер російської армії Ізенбек у бібліотеці зруйнованої панської садиби і вивіз в Європу (1919). Докладно це описав С. Лесний у праці “Русь, откуда ты? Основные проблемы истории Древней Руси” (Вінніпег, 1964). Автор укр. перекладу **В. к.** — Б. Яценко.

Велика китайська стіна — грандіозна пам'ятка будівельного мистецтва стародавнього Китаю, зведена в III ст. до н. е. для захисту північно-західних кордонів Китайської імперії. Довжина — понад 4000 км, висота — 6,5 м, місцями — до 10 м.

Вернісаж (фр. *vernissage*, букв. — лакування) — 1) у минулому — переддень відкриття художньої виставки, коли робили-

ся останні приготування і картини покривали лаком; 2) нині — урочисте відкриття художньої виставки у присутності запрошених осіб.

Вертеп (зі старослов'янської — печера) — народний укр. ляльковий театр XVII–XIX ст.

Верховна Рада — єдиний орган законодавчої влади в Україні. Складається з 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного та прямого виборчого права при таємничому голосуванні строком на 4 роки. **В. Р.** працює сесійно і є повноважною за умови обрання не менше двох третин її конституційного складу. Засідання відкриті, повноваження визначені Конституцією України.

Витинанки — вид декоративно-ужиткового мистецтва, орнаментальні, рідко сюжетні твори, ажурно вирізані ножицями або ножем з кольорового паперу, шкіри, тканини та ін. матеріалів.

Виховання — процес свідомого цілеспрямованого та систематизованого формування особистості, який здійснюється в межах і під впливом соціальних інститутів (сім'ї, виховних і навчальних закладів, установ культури, громадських організацій, засобів масової інформації тощо) з метою її підготовки до виконання соціальних функцій і ролей, до життєдіяльності в різних сферах соціальної практики (професійно-трудовій, суспільно-політичній, культурній, сімейно-побутовій та ін.).

Вишивка — вид народно-декоративного мистецтва; орнаментальне або сюжетне зображення на тканині, шкірі, шовку, виконане різними ручними чи машинними швами. Основний матеріал для **В.** — нитки (льняні, конопляні, бавовняні, шовкові та ін.), в окремих випадках різні, часом дорогі матеріали — золото, срібло, самоцвіти, намистини, бісер тощо. **В.** прикрашають одяг, предмети побутового вжитку, інтер'єри житлових і громадських приміщень, а також можуть бути самостійними творами (картина, портрет).

Відродження, Ренесанс (фр. *renaissance*, італ. *renascimento*) — період у культурному та ідейному розвитку країн Західної і Центральної Європи, а також деяких країн Східної Європи (в Італії XIV–XVI ст., в інших країнах — кінець XV–XVI ст.), перехідний від середньовічної культури до культури нового часу. Термін **В.** запровадив італієць Дж. Вазарі в XVI ст. на означення зв'язку з

античною культурною спадщиною. **В.** виникло і мало найяскравіший прояв в Італії.

Візантійська культура — культура, що сформувалася на теренах Східної Римської імперії — територія Греції, малої Азії, Північного Єгипту — у V ст. н. е. на основі традицій елліністичної культури і християнства. Існувала до середини XV ст. Назва **В. к.** походить від грец. поселення Візантія, на місці якого в 330 р. було засновано столицю імперії, пізніше названу Константинополем. **В. к.** відіграла велику роль в історії культури як своєрідний міст між античністю та середньовічною Європою, а також між культурою Заходу і Сходу. **В. к.** істотно вплинула на розвиток культури Київської Русі після прийняття останньою християнства в 988 р.

Війна — суспільне зло, організована збройна боротьба між державами (групами держав), націями (національно-визвольна або колоніальна) або класами (громадянська), притаманна антагоністичному класовому суспільству. Сучасне людство засуджує війну як засіб вирішення міжнародних проблем. Україна також прагне миру і тому відмовилася від ядерної зброї.

Вільнодумство — критичне ставлення до релігії та церкви: сумніви в питаннях віри, заперечення окремих релігійних догматів, обрядів тощо.

Вітраж (від фр. *vitrage* — вставляння глиб і лат. *vitrum* — скло) — твір монументального мистецтва, орнаментальна або сюжетна декоративна композиція зі скла та інших матеріалів, що пропускають світло. Використовується в архітектурі для освітлення приміщень і декорування віконних і дверних прорізів культових, громадських, рідше житлових споруд.

Віче — у давні часи у слов'ян сходи громади, ради. Найавторитетніші представники громади міста вели князя до столу й садовили на нього. І саме з тієї хвилини вважалося, що він мав усю надану йому громадою владу. Право прийти на цю раду мали всі вільні громадяни землі. У літописах часто згадується, що на віче збиралися “усі кияни”. Якщо князь приймав важливе рішення, то мав одержати на нього згоду віча. Так, скажімо, договір Ігоря з греками 945 р. укладався від імені “великого князя руського і від усіх князів, і від усіх людей руської землі”. У певні періоди історії влада віча була вища від княжої. Віче мало право заявити правителеві: залиши нас, бо ми запрошуємо

на твоє місце достойнішого. Як підрахував історик М. Грушевський, тільки в Києві в такий спосіб громада змінила 14 князів. Після монголо-татарської навали віче перестало відігравати важливу роль. Народне віче відображено в повісті І. Франка “Захар Беркут”.

Влада — реальна здатність і можливість суб’єкта соціального життя — окремої людини, групи людей, соціального прошарку тощо — здійснювати власну волю, впливати на діяльність і поведінку інших людей за допомогою певних засобів: авторитету, права, насильства тощо.

Вокальне мистецтво (спів) — мистецтво передавання змісту музичного твору засобами голосу. Різниться за видами — сольне, ансамблеве, хорове, за жанрами — оперне, камерне, концертне виконання арій, романсів, пісень і за стилем — мелодійне (кантилена), декламаційне (речитатив), колоратурне.

Воскове малярство — вид живописної техніки фарбами, коли сполучною речовиною є віск. Завдяки незначній хімічній активності й вологостійкості воску виконані цією технікою твори упродовж століть зберігають первісну свіжість колориту, щільність і фактуру фарбового покриття. **В. м.** застосовувалося ще у стародавньому Єгипті. Технологію найміцнішого способу **В. м.** — енкаустику (т. з. гарячий спосіб) — було розроблено у стародавній Греції у V ст. до н. е.

Г

Галерея (фр. *galerie*, від італ. *galleria*) — 1) довге й вузьке крите приміщення, що з’єднує частини будівлі; одна з поздовжніх стін може бути з колон, які несуть перекриття; 2) підземний хід, що сполучає приміщення чи шахти; 3) верхній ярус зали для глядачів (гальорка); 4) приміщення для експонування художніх творів, назва багатьох художніх музеїв (напр., Львівська картинна галерея); 5) переносно — низка образів, речей тощо.

Галікарнаський мавзолей — одне із “семи чудес (див) світу”, монументальна гробниця царя Мавсола. Збудований у середині IV ст. до н. е. у Галікарнасі (нині територія Туреччини).

Гармонія (від грец. *harmonia* — спів, розмірність, стрункість, зв'язок) — один з найважливіших елементів музики поряд з мелодією, ритмом, тембром. Г. у музиці заснована на поєднанні звуків у співзвуччя і на взаємозв'язку останніх у послідовному русі. Часто під Г. розуміють узгоджені дії голосу і акомпануючого інструмента.

Гедонізм (від грец. *hedone* — задоволення, насолода) — морально-ціннісна орієнтація на задоволення як вищу мету людського життя. В античності Г. розвинув Аристотель, у Епікура та його послідовників наближається до евдемонізму.

Геніальність — найвищий ступінь прояву творчих сил людини, діяльність якої має всесвітньо-історичне значення.

Гетьман — в XVI — першій пол. XVII ст. воєначальник козацького війська на Запоріжжі, глава реєстрових козаків. Вчені вважають, що слово “гетьман” походить від польського “гауптман” — “начальник”, “старший”, “головний чоловік”. Спершу означало виборного ватажка козацького війська. Під час визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. гетьман Б. Хмельницький з початку 1648 р. став правителем України. З 1663 р. існували гетьмани Правобережної України (до 1704 р.) і Лівобережної України (до 1772 р.). З 1708 р. гетьмани призначалися царським урядом. Особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана, називалася наказним гетьманом. Гетьманськими відзнаками були бунчук і булава. В організаційних справах гетьман повинен був ураховувати думку ради старшин, в основних державних питаннях — генеральної ради. Гетьманський уряд проіснував до 1764 р. Скасований імператрицею Катериною II. Останній український гетьман за Російської імперії — К. Розумовський.

Гільдія (від нім. *Gilde* — корпорація, об'єднання) — станові спілки купців.

Гімн (грец. — похвальна пісня) — урочиста пісня, прийнята як символ держави. У XVII–XVIII ст. в Україні — вітальні канти як форма урочистого офіційного гімну. У другій пол. XIX — на поч. XX ст. національним гімном у Центральній і Східній Україні був “Заповіт” Т. Шевченка; у Галичині у XIX ст. спочатку — “Дай, Боже, в добрий час” Ю. Добриловського, згодом — “Мир вам, браття, всім приносим” І. Гушалевича, пізніше — “Не пора” І. Франка; на Закарпатті — “Я русин бив” (у сучасному прочитанні “Я русин був”). Гімни американських

українців — “Далека ти, а близька нам” В. Щурата і “Геть за море” О. Грицаця. У 1918 р. офіційно визнаним гімном української держави була пісня “Ще не вмерла Україна” (слова П. Чубинського, музика М. Вербицького). Державний Гімн України — національний гімн на музику М. Вербицького зі словами, затвердженими законом. Конкурс на створення тексту триває.

Гімназія (від грец. — гімнасій) — державний навчально-виховний заклад у стародавніх Афінах та на елліністичному Сході. Найбільшого поширення Г. дістали в V–IV ст. до н. е. До Г. вступали після закінчення палестри (приватної гімнастичної школи для хлопчиків 12–16 років) юнаки віком 16 років із знань і до 18 років займалися в ній гімнастикою, здобували літературну, філософську і політичну освіту.

Гіперреалізм (англ. *hiperrea list*), фотореалізм — художній напрям у руслі абстракціонізму, що сформувався у США на зламі 60–70-х рр. XX ст. і поширився в інших країнах. Характерна ознака — гранично точне відтворення сучасного міста: вулиць, реклами, вітрин, автомобілів тощо.

Гістріон (від лат. *histrio* — актор) — 1) професійний актор у стародавньому Римі; 2) мандрівний комедіант у добу раннього середньовіччя.

Гладіатори (від лат. *gladius* — меч) — у стародавньому Римі раби, бійці, спеціально навчені для поєдинків або боїв групами на арені цирку. Іноді гладіатори билися зі звірами. Зразком боїв гладіаторів, вперше влаштованих у Римі 264 р. до н. е., стали давні ігри етрусків.

Глазур (нім. *Glasure*, від *Glass* — скло, полива) — 1) тонке скловидне покриття на керамічних виробках, закріплене випалом, що надає їм блиску, непроникності; 2) шар застиглого прозорого цукру на фруктах, печиві тощо.

Глобальні проблеми — це проблеми, що мають планетарний характер, торкаються інтересів не окремого регіону, а людства загалом; несвоєчасність їх розв’язання загрожує існуванню людства; Г. п. потребують спільних зусиль усіх держав і народів; надзвичайно динамічні (запобігання ядерній війні, освоєння космосу, океану, подолання економічної відсталості, епідемії та хвороби, доля майбутніх поколінь, а також екологічні, енергетичні, сировинні, продовольчі, демографічні проблеми).

Гобелен (фр. *gobelin*) — 1) витканий вручну килим-картина; 2) виріб паризької мануфактури, заснованої 1662 р. на базі килимової та фарбувальної майстерні (мануфактури) родини Гобеленів. Г. широко використовували для оздоблення парадних приміщень у палацах, оформлення інтер'єрів громадських будівель.

Голосіння — це імпровізаційні поетичні твори, пов'язані переважно зі смертю, похованням та поминанням небіжчика.

Гончарський круг — верстат для формування гончарних виробів (переважно посуду). Г. к. почали застосовувати з IV тис. до н. е. у Месопотамії. Спочатку Г. к. мали ручний привід, згодом було винайдено ножний. У сучасній промисловості застосовуються Г. к. з електричним приводом.

Горельєф (*haut-relief*, букв. — високий рельєф) — скульптурний твір (рельєф), у якому зображення виступає над площиною фону більш як на половину його об'єму.

Готика (італ. *gotik*, букв. — готський, від назви германського племені) — художній стиль, що зародився в Північній Франції (Ль-де-Франс) і став завершальним етапом розвитку середньовічного мистецтва країн Західної, Центральної та частково Східної Європи (між сер. XII–XV ст.). Готичне мистецтво переважно культове за призначенням і релігійне за тематикою. Особливе місце в мистецтві Г. посідає собор — високий зразок синтезу архітектури, скульптури та живопису. Каркасна система готичної архітектури уможливила створення небачених за висотою і обсягом інтер'єрів соборів, прорізання стін великими стрільчастими вікнами з різнокольоровими вітражами. Спрямування готичного собору вгору, до неба відображалось у гігантських ажурних баштах, видовжених вікнах, порталлах, статуях. Сформована готична каркасна система вперше з'явилася в церкві абатства Сен-Дені (1137–1144). Готичний собор — це, як правило, 3–5-нефна базиліка з поперечним нефом-трансептом. Стрілчасті арки поряд з багатими архітектурними та декоративними деталями — “розою”, вімпергами, фіалами, крабами тощо — прикрашають фасади соборів. Найвідоміші готичні споруди — Кельнський собор (XII–XVI ст.), собор Паризької богоматері (1163–1257).

Гравюра (фр. *gravure*, від *graver* — вирізати, висікати) — 1) друкований відбиток на папері (чи на подібному матеріалі) з

пластини (дошки), на яку нанесено малюнок; 2) техніка графіки, що охоплює різноманітні способи ручної обробки дощок (друкарських форм) і друкування з них відбитків. Характерні засоби художньої виразності на гравюрі — лінія, штрих, пляма, тон, іноді колір. Особливість — можливість тиражування.

Графіка (грец. *graphike*, від *grapho* — пишу, маюю) — вид образотворчого мистецтва, в основу якого покладено малюнок і створені на його основі друковані художні зображення. Термін “графіка” початково вживався лише стосовно письма і каліграфії. Нове значення дістав наприкінці XIX — на поч. XX ст.

Графіті (італ. *graffiti*, букв. — видряпані) — стародавні написи й малюнки, зроблені на стінах і архітектурних деталях давніх споруд, а також на посудинах, шиферних прясельцях, зброї та ін. предметах, які знаходять під час археологічних розкопок.

Графіто, сграфіто (італ. *graffito*, *sgraffito*, букв. — видряпаний) — техніка декоративного оздоблення стін. Полягає у продряпуванні верхнього тонкого шару штукатурки до оголення нижнього шару, який за кольором відрізняється від верхнього. У давні часи принципи Г. застосовувалися в кераміці (вази Греції), у XV–XVII ст. поширилися в Італії при оздобленні стін. Г. використовується в монументально-декоративному мистецтві України.

Грим (фр. *grime*, букв. — кумедний дідуган) — 1) мистецтво змінювати обличчя актора за допомогою спеціальних фарб, пластичних і волосяних накладок, перук, зачісок тощо; 2) косметичні засоби (кольорові олівці, фарби тощо).

Громади — об’єднання, гуртки прогресивної укр. інтелігенції, які впроваджували у громадську свідомість національно-демократичні ідеї на теренах рос. імперії та за кордоном у другій пол. XIX — на поч. XX ст. Перші Г. виникли в 1859–1861 рр. у Києві (В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський та ін.) і Петербурзі (В. Белозерський, М. Костомаров, П. Куліш та ін.), дещо пізніше — у Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі та ін. містах.

Громадянство — правова приналежність особи до певної держави. Г. передбачає сукупність прав і обов’язків особи й забезпечує їх захист як всередині країни, так і за її межами.

Громадянське суспільство — сукупність існуючих у суспільстві відносин особистостей: сімейних, соціальних, економічних, куль-

турних, релігійних та ін., що розвиваються поза межами втручання держави, директивного регулювання та регламентації. Розвинене Г. с. передбачає існування демократичної правової держави, покликаної захищати інтереси і права громадян.

Гротеск (фр. *grotesque*, італ. *grottesco* — химерний, від *grotta* — печера) — 1) первісно — настінний живопис у давньоримських будинках-гротах; 2) художній прийом, що ґрунтується на свідомому перебільшенні зображення якогось явища з метою привернути до нього особливу увагу; 3) вид орнаменту, що охоплює у фантастичних поєднаннях образотворчі й декоративні мотиви (зображення людей, тварин, рослин, маски тощо).

Гуаш (фр. *gouache*, від італ. *guazzo* — водяна фарба) — 1) фарби, розтерті на воді з клеєм і домішками білила; 2) твір живопису, виконаний такими фарбами. Здебільшого використовується для малювання на папері й шовку.

Гугеноти (фр. *huguenots*, від нім. *Eigenossen* — союзники) — протестанти-кальвіністи у Франції XVI–XVIII ст.

Гуру (санскр.) — духовний наставник, учитель, що користується великою повагою.

Д

Дадаїзм (фр. *dadaisme*, від *dada* — дерев'яний коник, переносно — дитячий лепет) — модерністська літературно-художня течія, що зародилася в 1916 р. у Цюріху під впливом сприйняття Першої світової війни як пробудження в людині одвічних тваринних інстинктів. Художні методи його представників (М. Дюшана, Ф. Пікабія, М. Ернста та ін.) базуються на програмному ірраціоналізмі та демонстративному антиестетизмі. У 20-х рр. XX ст. у Франції Д. об'єднався з сюрреалізмом, а в Німеччині — з експресіонізмом.

Далай-лама (монг. далай — море мудрості) — з XVI ст. титул первосвященника ламаїстської церкви в Тибеті.

Дао (кит. — шлях, закон, принцип) — одне з основних понять китайської філософії, яке означало: у розумінні Конфуція — “шлях людини”, тобто моральна поведінка і заснований на моралі соціальний порядок “дао-де”; у даосизмі — першо-

причина Всесвіту. Його таємнича закономірність і цілісність життя присутні в усьому. Збагнути розумом і описати словами Д. неможливо.

Даосизм (від кит. дао — шлях, закон, принцип) — 1) один з основних напрямів давньокитайської філософії, що виник у IV–III ст. до н. е. Центральне поняття — дао; 2) одна з китайських релігій, що виникла у II ст. до н. е. Головний канонічний твір “Лао-цзи”. Д. існував до середини XX ст. як народна релігія, що ввібрала елементи конфуціанства і буддизму. Основна мета послідовників — досягти довголіття за допомогою певних методів (дієта, фізичні вправи тощо).

Девіантна культура (від лат. *deviatio* — відхилення) — різновид субкультури; притаманна групам із соціально відхиленою поведінкою (напр., наркоманам, сатаністам).

Девіантна поведінка — вчинки та дії, що не відповідають загальноприйнятим (неписаним або писаним) соціальним нормам.

Деградація (від лат. *degradatio* — поступове погіршення, зниження) — розвиток, якому притаманні занепад, рух від вищого до нижчого, зменшення або втрата позитивних якостей.

Деїзм (від лат. *deus* — Бог) — релігійно-філософська концепція світорозуміння, яка визнає Бога як світовий розум, що сконструював машину природи і дав їй закони і рух, але заперечує його подальший вплив на природу і не припускає інших шляхів до пізнання Бога, крім розуму. Д. дістав поширення серед мислителів Просвітництва, відіграв значну роль у розвитку вільнодумства в XVII–XVIII ст.

Декадентство (від фр. *decadence* — занепад) — загальна назва кризових явищ у європейській культурі кін. XIX — поч. XX ст., в яких виявлялися настрої безсилля, безнадії, відчаю, несприйняття навколишньої реальності. Характерні риси — песимізм, містика, надання переваги форми над змістом.

Декор (від лат. *decoro* — прикрашаю) — загальна назва художніх елементів, метою створення яких є оздоблення, прикрашання декоративних предметів, речей.

Декоративне мистецтво — галузь образотворчого мистецтва, мета якої — надати речі естетичних якостей.

Декоративно-ужиткове мистецтво — галузь художньої творчості, спрямована на художньо-естетичне формування середовища лю-

дини, створення мистецьких виробів для побуту. Твори Д.-у. м. є надбанням матеріальної культури епохи, за якої створені; тісно пов'язані з національними традиціями. У другій пол. XIX ст. виробництво творів Д.-у. м. набрало промислової основи.

Декорація (від лат. *decoro* — прикрашаю) — 1) художнє оформлення сцени, що має на меті відтворити обстановку місця дії вистави й допомагає розкрити її ідейно-художній зміст. Створюється за допомогою виражальних засобів живопису, архітектури, графіки, освітлення, сценічної техніки, кінопроекції тощо; 2) переносно — зовнішньо показне, привабливе, що приховує непринадність чогось.

Деміург (грец.) — 1) вища урядова особа в деяких державах Стародавньої Греції (напр., в Ахейському Союзі); 2) алегорично — творець; 3) у філософії Платона — ідеальне начало.

Демократизація — процес подолання авторитарного управління суспільним життям шляхом законодавчого забезпечення демократичних прав і свобод, самоврядування народу.

Демократія (*demos* — народ і *kratos* — влада) — букв. влада народу, народовладдя. У найуживанішому значенні Д. — форма політичного, державного устрою, в основу якого покладено принцип визнання народу як джерела влади, його права брати участь у вирішенні соціальних, державних проблем, визнання принципів свободи, рівності та інших прав громадян, передбачає запровадження правових і процедурних гарантій їх реалізації в усіх сферах життя суспільства. Д. — конкретно-історичне втілення ідей рівності й справедливості у процедурах прийняття політичних рішень відповідно до волі, позиції більшості з визнанням прав і потреб меншості; це культура поважливого ставлення до закону й порядку. Д. — заперечення монополізму на істину, визнання свободи й рівності громадян в обговоренні, вирішенні спільних проблем, права на існування різних поглядів і уподобань; це розв'язання конфліктів на основі суспільного консенсусу і компромісу.

Демонологія — загальна назва міфічних уявлень, в основу яких покладено віру в духів-демонів, які перешкоджають або допомагають людині в її справах. Переважна частина образів укр. народної демонології має дохристиянське походження. Демонологічні уявлення пов'язувалися з явищами природи, господарсько-побутовим життям. Народна уява найчастіше надавала демо-

нічним істотам людської подоби. Персонажі укр. демонології — чорт, домовик, лісовик, водяник, мавка, перелесник та ін.

Дерев'яна архітектура — мистецтво будування з дерева. Основні конструкції системи — зрубна і каркасна. Визначні пам'ятки **Д. а.** в Україні — церква Юра у Дрогобичі (XV ст.), Троїцька церква в Жовклі (1720), Троїцька церква в Новомосковську (1733–1778).

Держава — універсальна політична форма організації суспільства, що склалася в результаті закономірного розвитку суспільства, ускладнення соціальних відносин, поділу праці, виникнення приватної власності й утвердження антагоністичних класів. **Д.** має такі основні ознаки: організація влади за певним територіальним принципом; поділ населення за ознаками території проживання замість поділу за кровнородинними ознаками; наявність публічної влади, здійснюваної спеціальною групою осіб (державними чиновниками); право і можливість здійснювати внутрішню та зовнішню політику від імені всього суспільства; претензія на захист загального інтересу; наявність особливої системи органів, установ і знарядь примусу (армія, поліція, суд, тюрма та ін.); суверенна законотворчість; монопольне право на збирання податків.

Десоціалізація (від лат. *de* — префікс, що означає відсутність, відміну, усунення чого-небудь, і фр. *socialisation* — соціалізація) — протилежний соціалізації процес, який означає втрату індивідом певних соціальних цінностей та норм і супроводжується відчуженням індивіда від певної групи.

Десятинна церква — перша кам'яна церква, побудована в Києві в 996–998 рр. Це був хрестово-купольний храм з трьома нефами, дорогоцінними чашами, іконами. Назва походить від десятої частини доходів князя Володимира, які він виділив для зведення цього храму.

Джаз (англ. *jazz*) — 1) вид професійного музичного мистецтва, що сформувався у США на зламі XIX–XX ст. на основі синтезу африканської (негритянської) і європейської музичних культур. Розрізняють такі жанри **Д.**: танцювальний і пісенний; 2) інструментальний ансамбль, що виконує джазову музику.

Джайнізм (від санкр. джін — переможець) — релігія Індії, що має близько 3 млн послідовників. Засновником вважається Вардхамана, якого називають Джіною і Махавірою (VI ст.

до н. е.). Як і буддизм, виникнення **Д.** було реакцією на складні ритуали і споглядальність брахманізму. **Д.** заперечував авторитет вед, відкрив доступ до свого віровчення чоловікам і жінкам усіх варн (каст). Кінцева мета джайнів — досягти нірвани, звільнитися від кола перероджень (сансари), що досяжно лише аскетам, які не заподіяли шкоди жодній живій істоті.

Дзвіниця — вежа з відкритим ярусом для підвішування дзвонів. **Д.** споруджувалася поряд із храмом або входила в його композицію. Перші **Д.** у християнській церкві були збудовані в Римі при базиліці Святого Іоанна Латеранського та Святого Петра. З XI ст. **Д.** стали повсюдно зводити в Європі. В Україні найвідоміші Велика дзвіниця Києво-Печерської лаври (1731–1745), дзвіниці Софійського собору (1701, 1744–1748, 1851–1853) в Києві і Успенського собору (1824–1833) у Харкові.

Дизайн (від англ. *desing* — проектувати, конструювати) — 1) вид художньої діяльності, пов'язаний з проектуванням предметного середовища; 2) моделювання естетичного вигляду промислової продукції.

Диксиленд (від англ. *Dixie-land* — букв. земля Діксі) — назва джазових ансамблів, що склалися виключно з білошкірих музикантів. Термін “земля Діксі” походить від поширеної у США назви південних штатів країни.

Дикунство — за культурно-історичною періодизацією Л. Морган, умовна назва першого етапу історії людства, що завершується виникненням гончарства.

Дилетантство (від італ. *dilettante* — аматор, дилетант і лат. *delecto* — усолоджую, тішу) — захоплення якоюсь галуззю науки чи мистецтва без спеціальної підготовки при поверхневому ознайомленні з предметом.

Дисгармонія (від лат. *dis* — префікс, що означає порушення, розлад, і грец. — злагодженість) — відсутність або порушення гармонії, немилозвучність, розлад.

Дитинець — укріплена центральна частина стародавнього міста на Русі, обнесена стінами. З XVIII ст. дістала назву Кремль.

Діонісії (грец.) — у стародавній Греції святкування на честь Діоніса — бога виноградарства і виноробства, що охоплювало урочисті процесії, змагання драматургів, поетів і хорів. На головному святі — Великих Діонісіях — з VI ст. до н. е. ставили трагедії, а у V ст. до н. е. — ще й комедії.

Діорама, панорама (від грец. *dia* — через і *horam* — видовище) — зігнута у плані півколом живописна картина з переднім предметним планом (як реальні, так і бутафорські предмети) і далеким художнім, створеним за допомогою виражальних засобів живопису і графіки. Обидва плани становлять єдину композицію. Створюються з XIX ст.

Діяльність — специфічна форма ставлення людини до оточуючого світу і до себе, що виражається в доцільних змінах і перетворенні світу та людської свідомості. **Д.** включає мету, засіб, результат і форму власне процесу. Основна характеристика **Д.** — її усвідомленість. Типи і форми **Д.** різняться за суб'єктом, об'єктом, функціями і цілями (індивідуальна, суспільна, виробнича, політична, наукова, ідеологічна, культурно-виховна, творча та ін.).

Догма (грец. — думка, вчення) — 1) у стародавній і середньовічній філософії — основне положення будь-якого вчення, що приймається без доказів; у релігії — положення, що видаються за вічні, незмінні, “богом дані” істини; 2) поняття, ідеї, вчення, що вважаються істинними за будь-яких умов.

Догматизм — незмінний підхід до проблем, що ігнорує конкретні умови місця і часу, оперування догмами, тобто відірваними від життя положеннями.

Договір суспільний — соціальний механізм, що регулює дотримання інтересів різних членів суспільства шляхом угоди.

Доричний ордер (грец. *dorikos*, букв. — властивий дорійським племенам) — один з трьох основних давньогрецьких архітектурних ордерів, що вирізняється простотою і масивністю оздоблення (порівняно з іонійським та коринфським). Доричні споруди були низькими й важкими. Від назви давньогрецької області Доріди.

Дошельська культура, або культура оббитих гальок — прадавній етап антропосоціогенезу, що характеризується створенням перших доцільно оформлених знарядь з гальок, оббитих кількома грубими сколами на одному кінці, і використанням гострих відщеп, сколотих від таких гальок.

Дрезденська картинна галерея — одне з найбільших зібрань живопису, розташоване у Дрездені (Німеччина). Засновано в 1560 р. Зібрано твори європейських митців різних часів. У 1945 р. після бомбардування Дрездена англо-американською авіацією твори були врятовані воїнами Радянської армії.

Дуалізм (від лат. *dualis* — двоїстий) — філософське вчення, що виходить з визнання самостійності існування і незалежності матеріальних та ідеальних явищ. **Д.** як вчення вперше докладно викладено у працях французького філософа XVII ст. Р. Декарта, істотно вплинуло на його наукові погляди, а також на подальший розвиток психології.

Дубляж (від фр. *doublage* — подвоєння) — 1) подвоєння чогось, дворазова тотожна дія; 2) виконання ролі почергово двома акторами; 3) озвучування фільму іншою мовою; фільм, озвучений іншою мовою.

Дух часу — загальна інтелектуальна та культурна атмосфера певного історичного періоду. **Д. ч.** — філософське поняття, що було введено німецькою класичною філософією. Застосовувалось філософами XVIII–XIX ст. для визначення загального психологічного стану суспільства, пояснення подій, що відбувались у ті часи, а також психологічних особливостей і поведінки людей.

Душа — старе наукове поняття, що означає сукупність психологічних явищ, які покладено в основу будь-яких рухів та змін, що спостерігаються у світі. У працях стародавніх вчених матеріалістичної орієнтації **Д.** розумілася як особлива, матеріальна субстанція, що не залежить від людини чи тварини. Вчені, що дотримувались ідеалістичного світосприйняття, розуміли **Д.** як нематеріальну сутність. Пізніше, у період середньовіччя, під **Д.** почали розуміти внутрішній, психологічний світ людини, що робить її живою, розумно діючою істотою. У XVIII ст. поняття **Д.** змінив термін “психіка”, стародавня наука про **Д.** дістала назву “психологія”.

Е

Евдемонізм (грец. *eudaimonia* — блаженство, щастя) — філософсько-етичний напрям епохи еллінізму, який базувався на ідеї, що вища мета людського життя — досягти щастя. Щастя, у свою чергу, розумілось як звільнення від тілесного страждання і душевного збентеження. Засновник — Епікур (341–270 до н. е.).

Егейська (крито-мікенська) **культура** — умовна назва культури Стародавньої Греції епохи бронзи (бл. 2800 — 1100 рр.

до н. е.). У межах **Е. к.** вирізняються географічні варіанти: на острові Крит — мінойська, на материковій Греції — елладська, на островах Егейського моря — кікладська.

Егоцентризм (від лат. *ego* — я і *центр*) — 1) суб'єктивно-ідеалістичний філософський і етичний принцип, згідно з яким індивідуум, особистість вважається центром Всесвіту; 2) негативна, хвороблива риса характеру, що виявляється у крайньому індивідуалізмі, егоїзмі.

Едіпів комплекс — одне з понять психоаналізу, що відбиває своєрідність відносин між батьками і дітьми. Внаслідок цього нібито виникає моральна структура суспільства. Назва походить від давньогрецької легенди про царя Едіпа, який випадково в сутичці вбиває людину, не знаючи, що це його батько, і одружується на цариці-вдові, не знаючи, що вона його матір. Усвідомлення скоєного зла приводить Едіпа до переживання почуття вини — за Фрейдом, вихідного пункту становлення моралі в історії людства.

Ейфелева вежа — металева ґратчаста вежа, збудована фр. інженером і архітектором А.-Г. Ейфелем для всесвітньої виставки 1889 р. у Парижі як символ досягнень технічної культури XIX ст. Нижній ярус у вигляді зрізаної квадратної піраміди утворюють чотири стояки, з'єднані вгорі арковими склепіннями. **Е. в.** має три платформи (нижня заввишки 58 м, середня — 116 м, верхня — 276 м), на які підіймають ліфти і ведуть 1710 східців. На нижній платформі розміщено ресторани, кафе, крамниці, на верхній — оглядові галереї. До 1931 р. **Е. в.** була найвищою спорудою у світі (300 м). Використовують **Е. в.** як центр радіо- і телепередач, а також для астрономічних, геофізичних та екологічних спостережень.

Екзогамія (від грец. *exo* — зовні, поза і *gamos* — шлюб) — звичай, що забороняє шлюби між людьми однієї родинної групи.

Екологічна криза — погіршення навколишнього середовища, що свідчить про порушення цілісності природи (забруднюються річки, озера, моря, повітря, зростають шумові навантаження, особливо в містах, захаращуються великі території різноманітними відходами, зменшуються природні компоненти і видовий склад тваринного й рослинного світу, деградують ґрунти тощо).

Економічна криза — одна з фаз (криза, депресія, пожвавлення, зростання) економічного циклу. Полягає в абсолютному скороченні виробництва, недовантаженні виробничих потужностей, масових банкрутствах, зростанні безробіття, зниженні життєвого рівня, наступі на соціальні завоювання трудящих, нестабільності грошово-кредитної і валютно-фінансової систем. Криза також є активною інтегральною складовою творчого процесу, що передуює економічному зростанню. **Е. к.** має тимчасовий характер і повторюється періодично.

Експресіонізм (від лат. *expressio* — вираження) — напрям у мистецтві першої чверті ХХ ст., який проголосив єдиною справжньою реальністю внутрішній світ людини, а його вираження — основною метою мистецтва. Виникнення **Е.** є вираженням протесту проти жажливих сторін буття, почуття приреченості перед кривавими війнами та приниженням людини. **Е.** притаманні болісне напруження емоцій, деформація образів світу. Представники **Е.**: письменники Г. Кайзер, В. Гозенклевер, художники Е. Нольде, Ф. Марк, О. Кокотка, композитори А. Шенберг, А. Берг та ін.

Екстер'єр (фр. *exterieur*, від лат. *exterior* — зовнішній) в архітектурі — загальна назва зовнішнього вигляду споруди, що характеризується фізичними параметрами його зовнішньої форми, розмірами, масою, освітленням, співвідношенням елементів і цілого. За **Е.** можна визначити функціональну й конструктивну сутність споруди, епоху будівництва, а також її художню цінність.

Електронна музика — музика, що створюється за допомогою електрогенераторів, коливання яких записують на плівку. Поняття **Е. м.** увів у 1950 р. нім. фізик В. Майєр-Еплер. **Е. м.** використовується для створення різних звукових ефектів, напр., при музичному оформленні спектаклів, кінофільмів тощо.

Еліта (фр. *elite* — краще, добірне, від лат. *eligo* — вибираю) — 1) найвидатніші представники будь-якої частини суспільства, вищі соціальні прошарки в системі соціальної ієрархії; 2) необхідна складова соціальної структури, вищий привілейований прошарок, який здійснює функції управління, розвитку культури тощо. **Е.** може вирізнятися такими критеріями, як аристократична належність, або мати інші риси соціальної ієрархії, біологічно-генетичні ознаки, психологічні якості, культурний, освітній або технічний рівень.

Елітарна культура — форма культури, що охоплює витончене мистецтво, музику, літературу тощо, створення і сприймання якої потребує певного інтелектуального розвитку (на відміну від народної культури).

Елітарне мистецтво — мистецтво, зорієнтоване, на думку його творців, на еліту (тобто найкращу частину суспільства, якій властива особлива художня сприйнятливість). Елітарні тенденції поширились у ХХ ст. у руслі авангардно-модерністського мистецтва. Естетична теорія Е. м. базується на філософії А. Шопенгауера і Ф. Ніцше: ідея антропологічного поділу людей на два типи: “людини корисливості” і “людини генія”. Другим, на відміну від перших, притаманна особлива художня обдарованість.

Еллінізм (грец. — грек) — період розвитку античної культури останньої чверті IV ст. до н. е. — 30-ті рр. I ст. н. е. у Греції, Східному Середземномор’ї, Передній Азії, на Середньому Сході, у Північній Африці, Причорномор’ї. Основна ознака — синтез традицій місцевої та грецької культур. Е. виник внаслідок утворення елліністичних монархій після завоювання Перської держави Александром Македонським.

Елліністична культура — поняття, яке має два значення: 1) хронологічне — культура доби еллінізму (IV ст. до н. е. — I ст. н. е.); 2) типологічне — культура, що виникла внаслідок взаємовпливу давньогрецьких (еллінських) і місцевих елементів у країнах Східного Середземномор’я, Передньої Азії та Причорномор’я.

Емаль (фр. *email*, від франкського *smeltan* — плавити) — тонкий шар склоподібної речовини на поверхні керамічних або металевих виробів. Художні Е. — прозорі й непрозорі — здавна застосовували в ювелірній справі.

Емблема (грец. — вставка, рельєфна прикраса) — зображення предметів, тварин тощо, що умовно або символічно виражає певне поняття, ідею. Е. зображаються зокрема на гербах, державних прапорах, печатках. Державна Е. України — Тризуб.

Ендогамія (від грец. *enden* — усередині і шлюб) — звичай, згідно з яким шлюби дозволялися лише між особами однієї суспільної групи (рід, плем’я, каста).

Енкаустика (від грец. *enkaustike*, від *enkaio* — палю, випалю) спеціальна — “гаряча” техніка живопису із застосуван-

ням фарб, зв'язним елементом яких є віск. При використанні фарби нагрівають. **Е.** відома з III тис. до н. е. у Стародавньому Єгипті, розквіту набула у стародавній Греції. У сучасному мистецтві **Е.** використовують для реставрації творів живопису.

Енцикліка (від грец. *enkyklios* — круговий, загальний) — письмове звернення Папи Римського до всіх католиків або до католицького духовенства з віровчення, моральних, суспільно-політичних проблем.

Енциклопедист (фр. *encyclopediste*) — представник групи фр. просвітителів, які на чолі з Д. Дідро та Ж. Даламбером брали участь у створенні “Енциклопедії, або Тлумачного словника, наук, мистецтв і ремесел” (1751–1780, 35 томів), яка охопила весь наявний на той час обсяг знань у галузі природничих, технічних і суспільних наук. **Е.** ставили за мету дати народу освіту, “просвітити” і народ, і монархів щодо того, яким має бути “істинно” людське суспільство, побудоване на принципах рівності всіх людей і “вмотивованого егоїзму”.

Еоліти (від грец. *eos* — ранкова зоря і *lithos* — камінь) — найдавніші знаряддя праці з каменю зі слідами безсистемної обробки.

Епігон (від грец. *epihonos* — нащадок) — 1) наступник дідохів-полководців Александра Македонського; 2) особа, що належить до мало оригінальних наслідувачів якогось громадського суспільства.

Епопея (від грец. *epos* — слово, розповідь і *poieo* — творю) — 1) тривала широкомасштабна розповідь у прозовій чи віршованій формі про визначні національно-історичні події. Витоки бере з міфології і фольклору (напр., “Гіада”, “Махабхарата”). У XIX ст. виникає роман-епопея (напр., “Війна і мир” Л. Толстого); 2) складна довготривала історія якогось явища, що містить значні події.

Епос (від грец. *epos* — слово, розповідь) — жанр художньої літератури (поряд з лірикою і драмою). За змістом **Е.** — розповідь про події, що відбулися переважно в минулому. До усного **Е.** належать міфи, казки, легенди, билини, до письмового — оповідання, новели, повісті, романи.

Епоха (від грец. *epoche* — зупинка, припинення, затримка) — тривалий часовий період, що характеризується значними подіями, явищами, процесами в природі, суспільстві, науці, мис-

тецтві, які визначають його своєрідність (напр., епоха Відродження, епоха соціалізму).

Ермітаж у Санкт-Петербурзі (фр. *ermitage*, букв. — келія, від *ermite* — пустельник) — 1) назва заміських вілл, паркових павільйонів; 2) найбільший у Росії музей історії мистецтва і культури, один з найвідоміших музеїв світу. Виник 1764 р. як приватне палацове зібрання художніх творів Катерини II. Тоді ж дістав назву **Е.** Відкритий для публіки з 1852 р. Нині **Е.** розміщений у приміщенні колишнього Зимового палацу (архітектор В. Растреллі), Малого **Е.** (архітектор Ю. Фельтен), Ермітажного театру і т. з. Лоджій Рафаеля (архітектор Дж. Кваренгі), а також Нового **Е.** (архітектор Л. Кленце). Основу колекції становлять картини, придбані у XVIII ст. у Західній Європі у приватних колекціонерів, Мальмезонської галереї тощо. Крім картин придбано пам'ятки скульптури, колекції гравюр та малюнків, твори прикладного мистецтва, книги (бібліотека Вольтера) тощо. Відділи **Е.**: історії первісної культури і мистецтва; Сходу; античний; західноєвропейський, де експонуються твори видатних художників XIII–XX ст. (Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Рембрандта, Рубенса, Пуссена, Веласкеса, Моне, Матісса, Пікассо та ін.). Багатий на експонати і російський відділ.

Естетика (від грец. — здатний відчувати) — наука, що вивчає сферу художньої діяльності людей, закономірності її розвитку, у т. ч. про прекрасне, досліджує ідейну сутність і форми прекрасного в художній творчості, у природі та житті, а також роль мистецтва в розвитку суспільства.

Естетична свідомість — форма суспільної свідомості, що реалізується через художньо-емоційне освоєння дійсності у формі естетичних почуттів, переживань, оцінок, смаків, ідеалів.

Естетичне виховання — формування в особі здатності сприймати і перетворювати дійсність за законами краси в усіх сферах діяльності.

Естетичне почуття — особливе почуття насолоди, яке відчуває людина, сприймаючи прекрасне в навколишній дійсності та творах мистецтва.

Естетичний ідеал — уявлення людини про прекрасне в абсолютному його вираженні.

Естетичний смак — здатність людини правильно оцінювати прекрасне, відрізнити прекрасне від потворного.

Етика (лат. *ethica*, від грец. *ethos* — звичай) — наука про мораль, природу, структуру та особливості походження й розвитку моральних норм та відносин між людьми в умовах суспільства.

Етикет (фр. *etiquette* — ярлик, етикетка, від фламандського *steeken* — встромляти) — сукупність правил поведінки, що регулюють зовнішні вияви людських відносин (ставлення до оточуючих, форми звертання і вітання, поведінку у громадських місцях, манери, одяг). **Е.** — складова зовнішньої культури людини й суспільства.

Етнізація (від грец. — народний) — наповнення виховання національним змістом, що забезпечує формування в особистості національної свідомості.

Етногенез (від грец. *ethnos* — плем'я, народ і *genesis* — походження) — сукупність соціально-історичних і духовно-культурних процесів, що формують етнос, зумовлюють подальший розвиток діалектичних змін, які відбуваються завдяки взаємодії етнічних спільнот. Ці процеси розвиваються в часі та поширюються у просторі.

Етнографія (від грец. *ethnos* — плем'я, народ і *grapho* — пишу) — наука, що вивчає побутові та духовно-культурні особливості народів світу, проблеми їх походження (етногенез), розселення (етногеографія) і культурно-історичних відносин.

Етнос (від грец. *ethnos* — група, плем'я, народ) — вид історично сформованої спільноти людей — рід, плем'я, народність, нація, споріднених етноісторичним походженням, спільними відносно стабільними особливостями мови і культури, психічного складу, а також усвідомленням своєї єдності й відмінності від інших подібних утворень (самосвідомістю), зафіксованим у самоназві (етнонімі). **Е.** піддається змінам у ході етнічних процесів природної та штучної (насильницької) асиміляції, консолідації та ін. Для сталішого існування **Е.** прагне утворення своєї соціально-територіальної організації.

Етноцентризм (від грец. *ethnos* — група, плем'я і лат. *centrum* — центр) — властивість етнічної самосвідомості сприймати й оцінювати всі явища оточуючого світу крізь призму традицій і цінностей власної етнічної групи.

Етноцентризм культурний — розміщення певної етнічної національної культури в центрі соціокультурного простору; судження про інші культури з позиції вищої власності.

Етюд (від фр. *etude* — букв. вивчення, від лат. *studium* — старанність, заняття) — 1) в образотворчому мистецтві — твір допоміжного характеру, виконаний з натури з метою її вивчення. Становить підготовчий матеріал для роботи над картиною, скульптурою, графічним твором тощо; 2) у музиці — інструментальна п'єса, де застосовується певний технічний прийом гри. **Е.** призначений для вдосконалення майстерності виконання на музичному інструменті; 3) у театральному мистецтві — вправи для розвитку і вдосконалення техніки акторської майстерності; 4) у літературі — невелика, переважно безсюжетна зарисовка, одноактна п'єса.

Є

Євангеліє (грец., букв. — добра звістка) — жанрове визначення перших чотирьох книг новозавітної частини Біблії, де викладаються основи християн, віровчення. Містять розповіді про Ісуса Христа, його життя, вчення, мученицьку смерть і воскресіння. Поділяються на канонічні, які у християнстві вважаються правдивими, “богонатхненними”, і апокрифічні, засуджені як неправдиві. Канонічних **Є.** чотири: від Матфія, від Іоанна, від Марка і від Луки. Сучасна наука датує написання **Є.** кін. I — поч. II ст. Ці твори є продуктом тривалої колективної праці ранньохристиянських проповідників.

Європеїдна раса (євразійська раса) — одна з основних великих рас людства. Характерні ознаки: світла шкіра, м'яке і хвилясте волосся на голові, сильний та середній його ріст на обличчі й тілі (у чоловіків), вузький ніс, який різко виступає, тонкі губи та ін. Регіон поширення — Європа, Північна Африка, Передня Азія, Північна Індія. Внаслідок європейської колонізації **Є. р.** поширилась в Америці, Австралії та Південній Африці.

Спархія (грец. — область) — основна церковна адміністративно-територіальна одиниця (округ) у православній, католицькій та англіканській церквах. Очолюється єпископом.

Єпископ (грец., букв. — наглядач, охоронець) — вищий духовний сан у православній, католицькій та англіканській церквах. Серед **Є.** вирізняють старших **Є.** — архієпископів.

Ересь (від грец. — особливе віровчення) — релігійна течія, опозиційна або ворожа панівній церкві; відхилення від офіційного віровчення будь-якої релігії.

Еретик (грец. — сектант, відступник) — людина, що відступила від догм панівної церкви, послідовник ересі.

Ж

Жанр (фр. *genre*, від лат. *genus* — рід, вид) — великі області в різних видах мистецтва, які склалися історично і характеризуються певними ознаками. У різних мистецтвах принцип розподілу на **Ж.** різний. Напр., **Ж.** в образотворчому мистецтві визначається за предметом відображення, у літературі — за змістом та формою.

Живопис — вид образотворчого мистецтва, в основу якого покладено художнє зображення фарбами на будь-якій поверхні (полотні, дереві, папері тощо). Зорове втілення задуму (теми, сюжету) здійснюється за допомогою композиції та малюнка. Колір — найважливіший зображальний та емоційний засіб жанру. За розмірами поділяється на види: монументальний, станковий, театральньо-декоративний та мініатюра; за тематикою жанру — побутовий, історичний, батальний, портрет, пейзаж, натюрморт, релігійний, анімалістичний.

Жрецьтво — служителі культу, яких шанували як посередників у спілкуванні людей з уявним світом богів і духів. Одна з найважливіших функцій **Ж.** — здійснення жертвоприношення різним божествам. **Ж.** збереглося в індуїзмі. У світових релігіях спадкоємцем **Ж.** стало духівництво.

З

Загальнолюдські цінності — світоглядні ідеали, моральні норми, що відображають духовний досвід людства і сприяють консолідації суспільства. Не залежать від класових інтересів, симпатій, уподобань, однакові для представників усіх класів і

верств суспільства. Особливо яскраво виражені у віровченнях світових релігій.

Заклинання — усталена словесна формула, що супроводжується відповідними діями. **З.** мало магічну силу. Мета **З.** — вплинути на когось чи щось, підкорити його своїй волі або чаклунській силі, висловити наполегливе прохання, благання.

Закон соціальний — необхідні, істотні, відносно стійкі та повторювані відносини і зв'язок між суспільними суб'єктами, соціальними явищами і процесами. Залежно від ступеня спільності й тривалості дії **З. с.** поділяються на загальні, що діють упродовж усієї історії людства; специфічні, що діють на певних історичних етапах, у певних суспільно-економічних формаціях або типах суспільства; часткові, що діють протягом буття тієї чи іншої формації, в одному типі суспільства.

Залізний вік — загальноприйнята назва періоду розвитку людства, що настав на поч. I тис. до н. е. з поширенням металургії, заліза і виготовленням залізних знарядь праці та зброї. В епоху **З. в.** у більшості народів Євразії відбувався розвал первiсного ладу і перехід до класового суспільства.

Зальний храм — готичний храм XIII–XV ст. з нефами однакої висоти або однонефний, що не перетинається поперечним нефом (трансептом). **З. х.** призначалися для культових обрядів і зборів міської громади.

Замовляння — магічні слова, які за давніми уявленнями, маючи чаклунську силу, впливають на щось — загоюють рани, лікують хвороби тощо.

Замок — укріплене житло феодала, оборонний об'єкт. У XIII–XIV ст. **З.** перетворюється на складні комплекси споруд і, зрештою, на палацові ансамблі. В Україні збереглися Верхній замок у Луцьку (XIII–XV ст.), замки в Хотині (XV ст.), Кам'янець-Подільському (XV–XVII ст.) та ін.

Заповідь — поняття, що відображає настанови, які або справді належать авторитетній особі (реальній) або лише приписуються їй (уявній особі). Заповіти виражаються у вигляді конкретних моральних висловлювань у письмовій формі, набираючи нетипової для загалом усних форм моральних вимог визначеності, проте втрачаючи гнучкість і універсальність. Це особливо переконливо виявляється в одній із десяти відомих заповідей (“закази Мойсея”), що забороняють насильницькі акти — “не вбий”,

дотримуючись якої, необхідно одразу розпустити всі армії, знищити всю зброю, надати максимальні можливості силам зла — агресорам, розбійникам, маніякам. Обстоюючи необхідність насилля, В. Соловйов писав: “Коли, бачачи занесену руку вбивці, я її хапаю, то чи буде це аморальним насиллям? Насиллям, безумовно, буде, проте аморального не тільки нічого не буде в цьому насиллі, а навпаки, воно буде по совісті обов’язковим”.

Заратуштра (іран.) — від грец. Зороастр (660–583 рр. до н. е.) — пророк і реформатор стародавньої іранської релігії.

Зарубинецька культура — археологічна культура стародавніх племен, що жили по середньому і верхньому Дніпру, Прип’яті та Десні з сер. III ст. до н. е. до I–II ст. н. е. Пам’ятки **З. к.** вперше досліджені в 1899 р. поблизу с. Зарубинці Черкаської області (Україна). Племена **З. к.** вважаються предками слов’ян, будували невеликі укріплення і поселення, жили за умов патріархально-родового ладу, займалися скотарством, землеробством, полюванням, ремеслами, торгівлею.

Засоби масової інформації — установи, створювані для збирання, обробки й відкритого, публічного передавання за допомогою спеціальних технічних засобів масової інформації; виконують такі соціальні функції: інформаційну, освітньо-просвітницьку, критики і контролю, формування громадської думки та ін. До **З. м. і.** належать преса, радіо, телебачення, довідники, кіно-, звуко- і відеозаписи.

Зернь — золоті або срібні кульки (діаметром від 0,4 мм), які в ювелірних виробках напаяють на орнамент із філіграні. **З.** створює світлотіньовий та фактурний ефект, збагачує орнамент виробу.

Зикурат (аккадське) — багатоярусна (3–7) ступінчаста культова споруда (башта) в архітектурі Давньої Месопотамії, Ассирії, Вавилону. Яруси з’єднуються між собою сходами і пандусами.

Золотарство — виготовлення прикрас, предметів побуту та культу з дорогоцінних металів (золота, срібла), часто оздоблених коштовними каменями, перлами, кольоровим склом; один з найдавніших видів декоративно-ужиткового мистецтва. В Україні колекції виробів **З.** зберігаються в Музеї історичних коштовностей України.

Золоті Ворота — головна брама Києва за часів Київської Русі. Ворота збудовані в 1037 р. за правління Ярослава Мудрого як

частина мурованих укріплень, якими оточувалось місто. Вони складалися з двох стін довжиною 15–17 м, з'єднаних склепіннями на ширині 7 м. Над брамою була церква Благовіщення, від золоченої покрівлі якої й самі ворота названо “золотими”. У 1320 р. З. в. було перероблено. У 1649 р. через них до Києва в'їжджав Б. Хмельницький. Коли у 1783 р. дерев'яні підпори погнили, ворота засипали й над ними збудували нові, які простояли до 1799 р. Руїни старих З. в. відкрили в 1832 р. Залишків церкви і склепінь тоді вже не було. До 1000-ліття хрещення Русі в 1981–1982 рр. З. в. було реставровано. З. в. — символ слави Київської держави. Зображені в поемі В. Пачовського “Марко Проклятий”.

Зомбі — за давніми негритянськими віруваннями людина, яку жрець позбавив душі й зробив своїм рабом, а також людина, що померла і згодом воскресла, але без духовних якостей.

Зооморфізм, анімалізм (від грец. *zoon* — тварина, жива істота) — комплекс релігійно-містичних вірувань і обрядів, пов'язаних з культом тварин. При цьому тварини розуміються як кровні родичі людей-мисливців. З. зберігається у деяких народів і нині (напр., культ корови і мавпи в Індії).

Зороастризм, парсизм — релігія стародавніх народів Середньої Азії, Азербайджану, Афганістану й Ірану, що виникла в I тис. до н. е. Назва походить від імені її напівміфічного засновника Зороастра (Іран, Заратустра). Основною “священною книгою” З. є Авеста. З. — дуалістична релігія, в основу якої покладено ідею боротьби двох начал: доброго, світлого, уособленого в образі бога Ахурамазди (Ормузд), і злого, темного, уособленого в образі бога Анхра-Майнью (Аріман). Головна роль у ритуалі З. відіграє вогонь, який нібито є уособленням божественної справедливості.

I

Ідеал (фр. *ideal*, від грец. *idea* — ідея, первообраз) — позитивне емоційно забарвлене уявлення людини про щось чи про когось, що вважається найбажанішим, найкращим, бездоганним, ідеальним. Ідеали визначають життєві цілі й сутність жит-

тя людини, її потреби і поведінку. З віком ідеали людини можуть змінюватися.

Ідеалізація (фр. *idealisation*, від *ideal* — ідеал) у мистецтві — художній прийом, що полягає у відході від життєвої правди внаслідок свідомого чи вимушеного прикрашання митцем предмета зображення.

Ідеологія (від грец. *idea* — початок, основа, первообраз і *logos* — слово, вчення) — система політичних, правових, релігійних, етичних і філософських поглядів та ідей, що відбивають ставлення людей до дійсності й одне до одного, засоби засвоєння цієї дійсності й трансформації з позиції цілей, ідеалів, прийнятих різними соціальними суб'єктами; соціальні програми діяльності, спрямованої на зміну або закріплення (зміцнення, посилення) існуючої системи суспільних відносин.

Ієрархічні зв'язки — зв'язки підсистем різних рівнів.

Ізборники Святослава — найдавніші пам'ятки писемності Київської Русі-України — два збірники літературних творів, видані у 1073 і 1076 р. для київського князя Святослава Ярославича. Збірники містять твори переважно релігійного характеру. Ізборник 1073 р. — це список збірки, перекладеної в IX ст. у Болгарії з грецької мови на старослов'янську (зберігається в Історичному музеї Москви). Ізборник 1076 р. укладений на основі рукописів князівської бібліотеки. Ця культурна цінність України досі не повернута, як і багато інших пам'яток, з Публічної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі.

Ікона — (від грец. *eikon* — зображення, образ) — у християнстві живописне, мозаїчне або рельєфне зображення святих, якому надають священного характеру.

Іконоборство — соціально-політичний і релігійний рух у Візантії у VIII–IX ст., спрямований проти культу ікон.

Іконографія (від грец. *eikon* — зображення, образ і *grapho* — пишу, малюю) — 1) сукупність зображень будь-якого обличчя (напр., видатної людини) або сюжетів, що були характерні для певної історичної епохи та ін.; 2) в образотворчому мистецтві — суворо встановлена система зображення будь-яких персонажів або сюжетних сцен. І. виникла на основі зв'язку стародавнього мистецтва і релігійного культу.

Ілюстрація (лат. *illustratio* — живий опис, наочне зображення, від *illustro* — освітлюю, пояснюю) — 1) пояснення, тлумачення,

чення за допомогою наочних прикладів; 2) зображення, що супроводжує і доповнює текст (малюнки, гравюри, фотографії, репродукції, карти, схеми тощо); 3) галузь мистецтва (переважно графіки), пов'язана з образотворчою інтерпретацією літературних і наукових творів. Напр., у виданнях для дітей дошкільного віку **I.** посідають основне місце, а текст супроводжує їх.

Імпресіонізм (фр. *impressionisme*, від *impression* — враження) — напрям у мистецтві й літературі останньої третини ХІХ — поч. ХХ ст. Метою мистецтва **I.** проголошував витончене відтворення суб'єктивних вражень і спостережень, мінливих відчуттів і переживань художника. **I.** сформувався в пейзажному живописі Франції в 70–80-х рр. ХІХ ст. Художники-імпресіоністи (К. Моне, Ж. Бенуар та ін.) збагатили живопис творчими досягненнями в зображенні мінливих станів природи, тонких відтінків світла, забарвлення предметів залежно від освітлення.

Інвайронмент (від англ. *environment* — оточення, середовище) — одна з міждисциплінарних форм модернізму. **I.** виник у 60-ті рр. ХХ ст., є аранжуванням довкілля (природного географічного комплексу, міста або закритого приміщення) за допомогою алегоричного поєднання створених художником (або публікою) об'єктів з “готовими” елементами навколишнього середовища. Різновиди **I.** — екологічне мистецтво, ленд-арт, природна скульптура, інсталяція.

Індетермінізм (від лат. *in* — префікс, що означає заперечення, і *determino* — визначаю, обмежую) — філософський принцип, згідно з яким у природі, суспільстві панують безпричинна випадковість, свавілля і свобода волі. **I.** заперечує закономірну причинну зумовленість явищ об'єктивного світу, пізнавальну цінність причинного пояснення в науці.

Індивід (від лат. *individuum* — неподільне, особа) — окремий представник людського роду, тієї чи іншої спільноти людей. У цьому понятті у найзагальнішій і найабстрактнішій формах фіксується власне факт емпіричного “буття” окремої людини.

Індуїзм (санскр. хіндумата) — одна з найбільших за чисельністю послідовників релігій світу (близько 95 % усіх індуїстів — жителі Індії). Сформувався в I тис. н. е. внаслідок розвитку провідної релігії і брахманізму та процесу подальшої асиміляції народних вірувань. Основа **I.** — вчення про перевтілення духу

(сансара), що відбувається відповідно до морального закону (карми). Верховні боги — Вішна і Шива. Відповідно до вшанування одного з верховних богів вирізняють дві течії І. — вішнуїзм і шиваїзм.

Індугенція (від лат. *indulgentia* — милість, прощення) — з XII–XIII ст. у католицькій церкві повне або часткове “відпущення гріхів” за певну таксу, а також свідоцтво про це. Широка торгівля І. була засобом збагачення духовенства і церкви взагалі. З виступу М. Лютера проти І. було започатковано реформаційний рух у Німеччині.

Ініціація — обряд посвячення юнаків у повноправні члени суспільства, що імітував вмирання і нове народження або перетворення на іншу істоту.

Інкустація (від лат. *incrusto* — вкриваю шаром, викладаю мармуром) — один з видів декоративного оздоблення будівель і предметів. І. виникла у країнах Стародавнього Сходу, розвивалась у Стародавній Греції та Римі, високого рівня досягла в XI–XIII ст.

Інкунабули (від лат. *incunabula* — колиска, роки дитинства, початок) — перші книги, видрукувані наборними літерами в найдавніший період історії друкарства в Європі — з 1440 по 1501 р. включно. Більшість І. релігійного змісту й надруковані лат. мовою. З 70-х рр. XV ст. з’являються видання світського характеру нім., фр., англ. та ін. мовами. Старослов’янською мовою І. друкувалися глаголицею (“Мисал”, 1483) і кирилицею (друкарі Ш. Фіоль, 1491, і Макарій, 1494–1495).

Інституціоналізація — 1) у широкому розумінні — процес надання соціальним зв’язкам нормативного, стандартизованого, формального характеру; шляхи регуляції людської діяльності, забезпечення організованості, упорядкованості, нормативності життя суспільства і підвищення його ефективності; 2) у вузькому розумінні — процес створення соціального інституту.

Інтер’єр (від фр. *interieur* — внутрішній) — 1) в архітектурі — внутрішній простір будівлі, створений архітектурними засобами, а також за допомогою розпису, оздоблення, меблів тощо; 2) у живописі — жанр, характерний для голл. і фламандського живопису XVII ст., у Росії — для художників венеціанської школи живопису. І. відіграє значну роль у картинах на побутові й історичні сюжети.

Інцест — шлюби та статеві зв'язки між кровними родичами.

Іонічний ордер — один із трьох головних давньогрецьких архітектурних ордерів (поряд з доричним і коринфським). Має струнку колону з базою (основа, на якій стоїть стовп) і стовпом, прорізаними вертикальними жолобками — канелюрами. **І. о.** завершується капітеллю, що має два великих завитки. Склався у Стародавній Греції (560–500 рр. до н. е.). Вирізняється легкістю пропорцій і багатим декором усіх частин на відміну від доричного ордера.

Іпатіївський літопис — найдавніше зведення староруських літописів, де викладено історію Київської Русі. Створений на поч. XV ст.; містить три відносно самостійні частини: “Повість временних літ”; Київський літопис (охоплює XII ст.) і Галицько-Волинський літопис (поч. XIII ст. — 1292 р.).

Іронія (від грец. — удавання, прихований глум) — прихована насмішка, спеціально втілена у форму позитивної характеристики чи вихвалання. Злу **І.** називають сарказмом.

Ісхизм (від грец. *hesychia* — спокій, мовчання, відреченість) — 1) у широкому розумінні у православ'ї — вчення про етико-аскетичний шлях до єднання людини з Богом через “очищення серця” сльозами і самозосередженість свідомості. **І.** охоплював систему психофізичного контролю, що зовнішньо була подібна до методів йоги. **І.** виник у IV–VII ст., відродився в XIV ст.; 2) у вужчому розумінні — релігійно-філософське вчення Григорія Палами.

Іслам (араб., букв. — покірність) — одна з трьох світових релігій (поряд з християнством і буддизмом). Її послідовники — мусульмани. **І.** виник в Аравії в VII ст. н. е. Засновник — пророк Мухаммед. Внаслідок арабських завоювань **І.** поширився на Близькому і середньому Сході, пізніше — у деяких країнах Далекого Сходу, Південно-Східної Азії, Африки. Основні принципи **І.** викладені в Корані. В **І.** існують два напрями — сунізм і шіїзм.

Історичний жанр — один з основних жанрів у деяких видах мистецтва, напр., в образотворчому, присвячений історичним подіям і діячам, особливо важливим в історії людства.

Іудаїзм — монотеїстична релігія з культом бога Ягве (спочатку бог племені Іуди — звідси й назва). Виникла в I тис. до н. е. у Палестині, поширена серед віруючих євреїв. Основні догмати

І. викладені у Старому Заповіті (див. також Тора) і Талмуді: віра в єдиного бога Ягве, богообраність євреїв, вторинність іновірців, прихід месії (спасителя), безсмертя душі, існування загробного царства (пекла, раю) тощо. Тора й Талмуд містять безліч обрядів, молитов, постів, свят, настанов, заборон. **І.** — державна релігія Ізраїлю.

К

Календарно-обрядова поезія — найдавніший вид усної поетичної творчості. Виникла у християнську добу. Цикли цієї уснопоетичної словесності пов'язані з певними періодами року (календарем) — колядки, щедрівки, веснянки, русальні, купальські, петрівчані пісні тощо або з відповідною трудовою діяльністю людини — косарські, обжинкові пісні.

Калокагатія — естетичний ідеал гармонії духовного і фізичного в людині.

Кальвінізм — напрям протестантизму, заснований Ж. Кальвіном в епоху Реформації (XVI ст.). **К.** найбільшою мірою відповідав інтересам буржуазії того часу. З Женеві **К.** поширився у Францію (гугеноти), Нідерланди, Шотландію й Великобританію (пуритани). Під прапором **К.** проходили буржуазні революції в Нідерландах (XVI ст.) та Великобританії (XVII ст.). Особливі принципи **К.:** доктрина про абсолютне визначення Богом усіх подій, послідовна проповідь аскетизму, республіканський устрій церкви.

Кам'яний вік — умовна назва епохи в розвитку людства, коли знаряддя праці і зброя виготовлялися з каменю, дерева та кісток. У **К. в.** вирізняють три періоди: стародавній (палеоліт) — приблизно 2 млн років — XII тис. до н. е., середній (мезоліт) — XII–VIII тис. до н. е. і новий (неоліт) — VIII–IV тис. до н. е.

Канон (грец. *kanon* — палиця, переносно — правило, мірило) — сукупність твердо встановлених правил здійснення певного виду діяльності.

Капіталізм — 1) тип соціально-економічної системи, що виник в епоху пізнього Середньовіччя. Нині характерний для більшості індустріальних країн. Ознаками **К.**, як правило, вва-

жаються приватна власність на засоби виробництва, конкуренція в економічних відносинах, прагнення до максимального прибутку як рушійної сили економічних процесів, вільний ринок, наймана праця більшої частини населення як основне джерело засобів існування; 2) у марксизмі — суспільно-економічна формація, заснована на приватній власності на засоби виробництва і експлуатації найманої праці капіталом. **К.** характеризується пануванням товарно-грошових відносин, наявністю розвиненого суспільного поділу праці, зростанням усуспільнення виробництва, перетворенням робочої сили на товар.

Капітель (від лат. *capitellum* — головка) — верхня частина колони, пілястри або стовпа, на яку спирається балка або архітрав.

Карма (санскр. — діяння, відплата) — одне з основних понять індуїзму, буддизму, джайнізму та індійської філософії, що доповнює поняття сансари. У широкому розумінні — загальна сума здійснених будь-якою живою істотою вчинків та їх наслідків, яка визначає характер її нового народження, перевтілення; у вузькому — вплив вчинених дій на характер теперішнього і наступного існування.

Картезіанство — напрям у філософії і природознавстві XVII–XVIII ст., теоретичним джерелом якого було вчення Р. Декарта (латинізоване ім'я — Картезіус, звідси й назва). Основа **К.** — послідовний дуалізм, тобто поділ світу на дві самостійні субстанції — витягнуту (речовинну або, іншими словами, у тогочасному розумінні — матеріальну) і мислення. Вихідними принципами картезіанської теорії пізнання були самодостовірність людської свідомості (декартове “думаю, отже, існую”) і теорія дорідних ідей.

Картина — 1) завершений живописний твір із самостійним художнім значенням; один з найтиповіших видів станкового мистецтва; 2) у драмі, опері, балеті — закінчена частина акту, у деяких п'єсах — основна одиниця поділу на дії.

Католицизм (від грец. *katholikos* — загальний, вселенський) — один з основних напрямів у християнстві. Поділ християнської церкви на католицьку і православну відбувся в 1054–1204 рр. На початку XVI ст. від **К.** відокремився протестантизм. Основна ознака католицької церкви — сувора централізація. Єдиний глава церкви — Папа Римський, його резиденція — Ватикан.

К. має певні відмінності від православ'я у віровченні (напр., ідея, що Дух Святий виходить не лише від “Бога-отця”, а й від “Бога-сина”; принцип целібату, тобто заборона одружуватися всьому духовенству).

Кераміка (грец. *keramike* — гончарство, від *keramos* — глина) — вироби та матеріали з глини та їх сумішей. Мистецтво **К.** — один з основних видів декоративного мистецтва багатьох країн.

Києво-Могилянська академія — перший вищий навчальний заклад в Україні. Створена в 1632 р. шляхом злиття Київської братської школи з Лаврською школою. Об'єднана школа одержала назву Києво-Могилянської колегії на честь її засновника митрополита Петра Могили. У 1701 р. за указом Петра I колегія одержала титул і права академії. Курс навчання тривав 12 років. Існувала до 1817 р.

Києво-Печерська лавра — православний монастир, заснований у 1051 р. Антонієм Печерським у печерах (звідси й назва) поблизу Києва. В XI ст. лавра стала центром поширення й утвердження християнства в Київській Русі. Відіграла значну роль у розвитку освіти, науки, культури; у XVI–XVII ст. була центром антиуніатської боротьби. Тут було створено “Повість временних літ”, “Києво-Печерський патерик” та ін. твори. У 1615 р. у лаврі було засновано друкарню. У різні часи тут жили і працювали Никон, Нестор, Іларіон, Агапіт, Алімпій, П. Бердина, П. Могила та ін.

Київська культура — археологічна культура, що існувала з II–III ст. до другої пол. V ст. н. е. на території Північно-Східної України й сусідніх областей Білорусі та Росії. Виникла на основі пізньозарубенецьких пам'яток і згодом стала підґрунтям для формування ранньосередньовічних слов'янських культур: колочинської та пенківської. Тому більшість дослідників вважають носіїв **К. к.** безпосередніми предками ранньоісторичних слов'ян. **К. к.** була тісно пов'язана з черняхівською культурою.

Київська Русь — ранньофеодальна держава з центром у Києві. Існувала з IX ст. Охоплювала територію від Балтики до Чорного моря і від Закарпаття до Волго-Окського межиріччя. Політична форма — ранньофеодальна монархія (глава — великий князь київський). Відіграла визначну роль в історії східних слов'ян. За час існування **К. Р.** відбулися процеси політичної, економіч-

ної і культурної консолідації східних слов'ян. Провідне місце у становленні давньоруської держави належало Полянському князівству. Значного розвитку досягли землеробство, скотарство, ремесла, торгівля. За Володимира Святославича у 988–989 рр. (за ін. даними — у IX ст. за часів правління Аскольда; у 955 р. за часів правління княгині Ольги) було запроваджено християнство. Перед нашествям орд хана Батия Русь була економічно і культурно розвиненою країною, але політично роз'єднаною на значну кількість великих і малих князівств. У середині XII ст. розпалася на кілька самостійних державних утворень (Ростово-Суздальське, Смоленське, Київське, Чернігівське, Галицьке, Переяславське та ін. князівства), з яких пізніше сформувались (XIV–XVI ст.) Україна, Росія і Білорусь.

Кирило-Мефодіївське товариство — таємна політична антикріпосницька організація в Києві. Виникла у грудні 1845 — січні 1846 р. з ініціативи М. Гулака, М. Костомарова, В. Белозерського. Програму **К.-М.** т. було викладено у “Книзі буття українського народу”, “Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія”. Розгромлена в березні 1847 р.

Кімерійці — найдавніші з відомих за назвою племена, що жили на території півдня сучасної України. Вперше згадуються в історичних джерелах VIII–VII ст. до н. е. Кімерійські племена були пастушо-землеробськими. У VII ст. до н. е. **К.** витіснені скіфами з Північного Причорномор'я.

Кініки (грец. *kynikou*, від лат. *synici* — ціники) — одна із скоротичних шкіл давньогрецької філософії (Антісфен, Діоген Синопський та ін.). **К.** ставили за мету досягнення духовної свободи індивіда шляхом повернення до “природного стану” через переборення залежності від “масиву” культури.

Кінемистецтво (від грец. *kino* — рухати і мистецтво) — вид мистецтва, який за допомогою кінематографічної техніки, оперуючи рухомим зображенням і звуком, відтворює реальну дійсність або уявні події в художніх чи художньо-документальних образах. Існує чотири основних види **К.**: художнє (ігрове), документальне, науково-популярне, мультиплікаційне. **К.** виникло наприкінці XIX ст. (1895, фільми фр. винахідників кіно братів О. та Л. Люм'єрів).

Кітч — (нім. “жаргон”, “збирання вуличного сміття”, пізніше — імітація унікальних художніх виробів) — явища ху-

дожньої культури. Позначена еклектизмом, різностильовістю. Найчастіше це масова культура.

Клас (від лат. *classis* — розряд, група) — сукупність предметів, живих істот, людей, об'єднаних за певними ознаками.

Класи суспільні — великі групи людей, що розрізняються за місцем в історичній системі суспільного виробництва і розподілу, відношенням до засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці. **К. с.** виникли історично у процесі розкладу первісного ладу внаслідок суспільного поділу праці, підвищення її продуктивності, появи додаткового продукту та приватної власності на засоби виробництва. Розрізняють **К. с.** основні (напр., раби і рабовласники; кріпаки і поміщики; пролетарії і буржуазія), конкретне протистояння між якими зумовлює історичний розвиток шляхом заміни типу суспільного виробництва, і неосновні (напр., торговці, інтелігенція).

Класика (від лат. *classicus* — зразковий) — 1) зразкові, видатні, загально визнані твори літератури і мистецтва, що мають особливе значення для національної і світової культури, вирізняються художньою досконалістю і глибоким змістом; 2) період в історії давньогрецького мистецтва V–IV ст. до н. е.; крапці зразки літератури й мистецтва античності.

Класифікація (від лат. *classic* — розряд і фр. *fixation* — закріплення, встановлення) — розподіл предметів на класи за спільними притаманними їм ознаками, що відрізняють їх від інших предметів.

Класицизм (від лат. *classicus* — взірцевий) — напрям у європейській культурі XVII — поч. XIX ст., пов'язаний з Просвітництвом та його ідеями раціоналізму, гармонії, порядку, розумної закономірності. **К.** орієнтований на зразки античного мистецтва й притаманні їм велич, спокій, урочистість. Для творів **К.** характерний образ героя-громадянина, який почуття підпорядковує розуму, а дії — суспільно корисним цілям. **К.** властиві витримані стилістичні нормативи, ієрархія жанрів за античними зразками — “високі” (трагедія, епопея, ода, історична, міфологічна чи релігійна картина тощо) й “низькі” (комедія, сагира, байка, жанрова картина). Теоретичним підґрунтям **К.** у літературі був трактат Н. Буало “Поетичне мистецтво” (1785).

Класичне мистецтво — у вузькому розумінні — мистецтво Стародавньої Греції й Стародавнього Риму, а також епохи Відрод-

ження й класицизму, що базувалось на античних традиціях; у широкому — найвищі художні досягнення мистецтва різних народів.

Класова боротьба — за К. Марксом і Ф. Енгельсом, рушійна сила історії в антагоністичних суспільно-економічних формаціях; боротьба між класами, інтереси яких непримиримо протилежні. У **К. б.** — виражена основна суперечність антагоністичного способу виробництва — конфлікт між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами, що розв’язується соціальною революцією.

Клинопис — писемність, знаки якої складаються з клиноподібних рисок, що видавлювались на вогких глиняних табличках. Виник близько III тис. до н. е. у Шумері, пізніше був пристосований до аккадської, еланської, хетської, урартської та ін. мов. За походженням **К.** — ідеографічно-ребусне, а пізніше — словесно-складове письмо.

“Книга мертвих” — найбільша за розмірами й найпоширеніша збірка релігійно-магічних текстів у стародавніх єгиптян, написаних на папірусі; зібрання міфів про життя у загробному світі (“царстві мертвих”).

“Книга пісень” (“Ші-цзін”) — найдавніша поетична збірка Стародавнього Китаю; містить 305 пісень і віршів. Складалася протягом XI–VI ст. до н. е. на основі народних пісень, священних наспівів та гімнів, присвячених подвигам обожнених предків.

Кносський палац — найвідоміша з дивовижних споруд о. Крит у місті Кнос — одному з центрів мінойської (егейської) культури (III–II тис. до н. е). Сучасні археологи називають споруди палацами. **К. п.** вражає розмірами. У ньому було налагоджено системи водопостачання, каналізації, вентиляції, освітлення. Численні зали палацу прикрашені колонами і настінним розписом. **К. п.** розкопано і досліджено англійським археологом А. Евансом у 1900–1930 рр.

Кобзарі — українські народні співці й музиканти, творці та виконавці пісень і дум, які супроводжують спів грою на кобзі (бандурі).

Козацтво — збірна назва козаків в Україні та Росії. Виникнення **К.** пов’язане з посиленням соціального, релігійного та національного гноблення укр. народу в XV–XVI ст. у Російській

та Польсько-Литовській державах. У першій пол. XVI ст. укр. **К.** створило Запорізьку Січ і відіграло важливу роль у національно-визвольній боротьбі укр. народу, в охороні державних кордонів від нападів зовнішніх ворогів. **К.** створило свою оригінальну соціально-економічну, військову і політичну організацію. Основні риси: відсутність кріпацтва, рівне право всіх членів козацької громади на користування землею та ін. угіддями, право брати участь у військових радах, в обранні старшини, вживання укр. мови, православне віросповідання тощо. У 1775 р. царат знищив Запорізьку Січ. Після здобуття Україною незалежності 1991 р. **К.** поступово відроджується.

Колаж (фр. *collage*, букв. — наклеювання) — 1) технічний прийом в образотворчому мистецтві, що полягає в наклеюванні на певну основу матеріалів, які відрізняються від неї кольором і фактурою, а також твори, виконані в такий спосіб; 2) особлива форма використання композитором фрагментів із власних творів чи творів інших композиторів. **К.** найчастіше застосовується в сучасній поп-музиці, хоча зустрічаються і в творчості класиків — Й.-С. Баха, В. Моцарта, Г. Генделя та ін. Для **К.** характерне поєднання стилістично різнорідних елементів, що створює враження парадоксальної несумісності.

Колективні уявлення — термін, введений у науковий словожиток нім. соціологом Е. Дюркгеймом, означає спільні уявлення та відповідні моральні настанови, що відіграють роль об'єднуючої сили в суспільстві. **К.** у. найважливіші у простих традиційних суспільствах, де розподіл праці недостатньо розвинутий; у складних суспільствах поступово втрачають значення.

Колекція (від лат. *collectio* — збирання) — систематизоване зібрання предметів, що мають наукову або художньо-історичну цінність (картин, мінералів, марок тощо).

Колізей (від лат. *colosseus* — величезний) — амфітеатр Флавіїв у Римі, пам'ятка давньоримської архітектури (75–80 рр. н. е.). Міг вмістити близько 50 тис. глядачів. Використовувався для гладіаторських боїв та інших видовищ.

Колорит (від лат. *color* — колір, барва) — загальний характер поєднання барв у творі мистецтва (картині, кольоровій гравюрі тощо). Злагожденість кольорових відтінків надає творам образотворчого мистецтва певного загального тону, емоційної виразності (напруження, спокій, динамічність тощо).

Композиція (від лат. *compositio* — складання, створення) — побудова художнього твору, співвідношення окремих елементів, зумовлених його творчим задумом, змістом, характером і призначенням; створенням художнього образу.

Компроміс (від лат. *compromissus* — погодження, угода, взаємні поступки) — шлях знаходження різними силами, групами, політичними партіями взаємоприйнятної рішення, примирення позицій через взаємні поступки з питань, що розглядаються для досягнення певних цілей.

Комунізм (від лат. *communis* — спільний, загальний) — за К. Марксом, ідеал суспільства, який характеризується суспільною власністю на засоби виробництва, відповідними високорозвиненими продуктивними силами, що забезпечують всебічний розвиток особи, ліквідацію класів, суспільне самоврядування, реалізацію принципу: від кожного — за здібностями, кожному — за потребами.

Консенсус (лат. *consensus* — згода, єдність, однастайність, спільна думка) — термін, введений фр. соціологом О. Контом; означає узгодженість дій основних соціальних спільнот та інститутів суспільства, спільність позицій, взаємну згоду, збіг думок, які складаються в суспільстві або до яких приходять соціальні групи, окремі індивіди незважаючи на притаманні їм відмінності, протилежні інтереси, зумовлені соціальними, політичними, національними, релігійними та ін. особливостями, з приводу питань соціальної життєдіяльності, що становлять взаємний інтерес.

Консерваторія (італ. *conservatorio* — притулок, з лат. *conservo* — зберігаю) — вищий музичний навчальний заклад. У XVI–XVII ст. в Італії К. називали притулок для сиріт, де дітей навчали ремесел, а пізніше — й музики. Першу консерваторію типу вищої музичної школи було організовано в Парижі (з 1793 р. — Національний музичний інститут, з 1795 р. — Консерваторія музики й декламації). В Україні створення музичної академії передбачалося ще 1776 р. у Кременчуці, але цей проєкт не реалізований. Пізніше створення музичної академії типу консерваторії планувалося також у Єкатеринославі. У 1903 р. у Львові було засновано Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка (у 1939 р. він був перетворений на консерваторію), у 1904 р. у Києві — Музично-драматичну школу ім. М. Лисенка. Із 1913 р.

консерваторії працюють у Києві та Одесі, з 1917 р. — у Харкові. Нині в Україні діє 5 консерваторій.

Консолідація (від лат. *consolidatio* — зміцнення, об'єднання) — процес зміцнення, згуртування, укріплення різноманітних соціальних сил, груп, організацій для подолання кризової ситуації або досягнення певних цілей.

Конституція (від лат. *constitutio* — устрій, установлення) — 1) Основний закон держави, який визначає державний і суспільний устрій, порядок організації, принцип діяльності та компетенцію органів влади й управління, виборчу систему, правовий статус особи, організацію і принципи правосуддя; 2) сукупність морфологічних, фізіологічних і психологічних особливостей організму людини, зумовлених у своєму розвитку дією успадкованих і набутих властивостей.

Конструктивізм (від лат. *constructio* — побудова) — напрям в архітектурі, мистецтві й літературі у 20–30-х рр. ХХ ст. В архітектурі послідовники **К.** (А. і В. Весніни, М. Гінзбург, С. Серафімов та ін.) за основне завдання вважали конструювання навколишнього середовища, використання простих предметних форм, принципів машинної технології, індустріального виробництва. У літературі конструктивісти (І. Сельвінський, К. Зелінський та ін.) вважали літературний твір “конструкцією”, що призводило до схематизму, стилю лозунгу. В Україні конструктивісти об'єдналися в угрупованні “авангард”. У театрі **К.** пов'язаний з відмовою від традиційних живописних елементів у декораціях. Максимальне зовнішнє вираження (у словах, рухах) внутрішнього стану людини було притаманне творчості Л. Курбаса в Україні, В. Мейерхольда, О. Таїрова в Росії.

Контркультура — культура певної соціальної групи, що протистоїть або перебуває у стані конфронтації до панівної суперкультури або субкультури соціальних спільнот.

Конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення) — зіткнення протилежних інтересів, поглядів; крайнє загострення суперечностей, що призводить до ускладнень чи гострої боротьби.

Конфлікт культурний — зіткнення цінностей контркультури з панівною суперкультурою або субкультурами соціальних груп.

Конфлікт соціальний — тип відносин, для якого характерне зіткнення інтересів окремих індивідів, соціальних спільнот та

інститутів, коли дії сторін-учасниць спрямовані на досягнення кожним своїх цілей, не сумісних із цілями іншої сторони. **К. с.** включає сукупність об'єктивних (явних) та суб'єктивних (прихованих) суперечностей певної форми суспільного життя, якісна своєрідність якої і визначає форму (економічний, політичний, національний та ін.) конфлікту.

Конформізм (від лат. *conformis* — подібний, відповідний) — пристосовницьке, пасивне прийняття існуючого порядку, смаків, суджень. Альтернатива конформізму — нонконформізм.

Конфуціанство — етико-політичне вчення в Китаї, основи якого закладені в VI ст. до н. е. Конфуцієм. Головне у цьому вченні — культ предків у сім'ї і культ правителя держави, влада яких вважалась священною, посланою небом, а самі вони — синами неба. Ідеал **К.** — високоморальна людина, що неухильно дотримується традицій мудрих предків і виконує покладені на неї обов'язки. **К.** вважає поділ суспільства на людей “вищих” і “нижчих” законом справедливості. З II ст. до н. е. до революції 1911–1913 рр. **К.** було державною ідеологією. Конфуцій через два ст. після смерті був обожнений, на його честь почали відправляти релігійні обряди, присвячувати храми.

Концептуальне мистецтво — різновид модернізму, що склався в кін. 60-х рр. XX ст. під впливом дадаїстів, майстрів поп-арту і мінімального мистецтва. Концептуалісти ставлять своїм завданням перехід мистецтва від виконання художніх творів до вільних від матеріального втілення “художніх ідей”. Творчість осмислюється концептуалістами як близький за духом хеппенінгу, але статично зафіксований процес залучення глядача до “гри ідей”. Це оформлюється у вигляді графіків, діаграм, схем, цифр, формул, написів тощо.

Коран (араб. кур'ан, букв. — читання) — головна, “священна книга” мусульман, що за змістом є збірником проповідей, обрядових і юридичних настанов, молитов, розповідей, притч, проголошених пророком Мухаммедом у Мецці й Медині. Збереглися списки кінця VII — поч. VIII ст.

Коринфський ордер — один з трьох основних архітектурних ордерів в античності. Це висока колона з базаю, стовбуром, прорізними канелюрами й пишною капітеллю, що прикрашались різьбленням ошатного візерунка листа аканта (трав'янистої рослини). **К. о.** склався у другій пол. V ст. до н. е. Пишний і урочис-

тий **К. о.** особливо поширився в архітектурі епохи еллінізму й у Стародавньому Римі. **К. о.** походить від назви давньогрецького м. Коринфа.

Космополітизм культурний (від грец. *cosmopolites* — громадянин світу) — певне ставлення до дійсності, що виявляється у відмові від національних традицій і культур в ім'я абстрактної “єдності роду людського”.

Краєзнавчі музеї — науково-дослідні, культурно-освітні установи і державні сховища пам'яток матеріальної культури відповідного краю або місцевості. Перші місцеві музеї — попередники сучасних краєзнавчих музеїв — виникли в Україні наприкінці XIX — на поч. XX ст. У 1891 р. був створений Полтавський, у 1898 р. — Миколаївський, у 1900 р. — Волинський (у Житомирі), у 1913 р. — Острозький музеї. В Україні діє близько 50 державних **К. м.** Крім того, у районних центрах та селах громадськістю створено понад 200 народних **К. м.** і музейних кімнат. Найвизначніші **К. м.** в Україні — Кримський, Луганський, Миколаївський, Івано-Франківський та Чернівецький, у фондах яких зібрано цінні матеріали з краєзнавства.

Кремль — архітектурний ансамбль, що становить собою комплекс оборонних, палацових і церковних споруд, огорожених фортечних стінами, баштами з бійницями. До XV ст. **К.** називався дитинцем. Найвідоміший — московський **К.**

Кришнаїзм (санскр. кришна, букв. — темний, чорний) — гілка національної релігії — індуїзму. Включає систему понять: карма (моральний закон впливу, який виявляється в тому, що на долю істоти припадає безліч добрих і злих діянь у цій і попередніх формах життя); інкарнація (реалізація духовної субстанції Абсолюту — бога Кришни); гуру (духовний учитель); пантеон добрих і злих богів. Святе письмо кришнаїтів — “Бхагават-гіта” (“Пісня бога”) та “Бхагават-пурана” (“Бездоганна пурана”). Абсолютною реальністю вважається духовна першопричина Всесвіту — бог Кришна. Смерті немає — є тільки вічна зміна форми, прояву свідомості Кришни. В основу культу покладено медитативне виспівування великої мантри — Махамантри. Кожний кришнаїт щодня зобов'язаний виспівати цю мантру щонайменше 1728 разів. Найкоротший шлях до Кришни — шлях аскетизму, повної посвяти себе богу, розриву з умовностями і громадськими обов'язками. Послідовники Товариства свідомості

Кришни в Україні діють у Вінницькій, Волинській, Луганській, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Львівській, Миколаївській, Одеській, Херсонській, Чернігівській, Чернівецькій областях, у Києві та Криму.

Кроманьйонці (назва гроту Кро-Маньйон у Франції) — узагальнена назва викопних пізньопалеолітичних людей сучасного типу (неоантропів). Відомі за рештками кісток, відкритих в усіх частинах світу. Найбільш ранні датуються 40 тис. років.

Ксилографія (від грец. ксило — зрубане дерево і графія — пишу) — гравюра на дереві або відбиток з неї.

Кубізм (фр. *cubeisme*, від *cube* — куб) — течія в образотворчому мистецтві першої чверті ХХ ст., за силою впливу вважається основною в авангардизмі. Провідна ідея **К.** — конструювання картин за допомогою простих геометричних форм, які мають значення і як самостійні фігури, і як символи. Джерела **К.** — фовізм, негритянська скульптура, творчість П. Сезанна. Найвідоміші послідовники **К.** — П. Пікассо (напр., “Авіньйонські дівчата”, 1907), Ж. Брак (напр., “Оголена”, 1909), Ф. Леже, К. Малевич, Д. Бурлюк.

Культ (від лат. *cultus* — поклоніння, пошана) — один з основних елементів усіх релігійних систем; сукупність дій (рухів, співів, проголошення певних текстів та ін.), щоб створити видимий вираз релігійному поклонінню або повернути до їх виконавців божественні “сили”.

Культ предків — одна з ранніх форм релігії, поклоніння духам померлих предків, яким приписувалася здатність впливати на життя нащадків.

Культура (від лат. *cultura* — обробіток, культивування землі, шанування, догляд, освіта) — сукупність практичних матеріальних і духовних надбань суспільства й людини, що втілюються в результатах продуктивної діяльності. У вузькому розумінні **К.** — сфера духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, духовної творчості (особливо мистецької), а також установи й організації, що забезпечують їх функціонування (школи, вищі навчальні заклади, клуби, музеї, театри, творчі спілки, товариства тощо). Водночас під **К.** розуміють рівень освіченості, вихованості людей, а також рівень опанування якоюсь галуззю знань або діяльністю (культура виробництва, праці, мови; правова, моральна, естетична культу-

ра, культура побуту тощо). Джерело **К.** — суспільна праця, здатна практично й духовно перетворювати дійсність і власне людину.

Культури інтеграція — процес зростання взаємозалежності різних культур, що сприяє формуванню цілісної гармонійної культурної системи.

Культурна агресія — примусове нав'язування суспільству (або спільності) зразків іншої культури чи способу життя в результаті завоювань, колонізаторської політики окремих країн.

Культурна епоха — стилістична, світоглядна і ментальна єдність усіх елементів культури, що базується на певних засадничих цінностях і виявляється на певному історичному етапі в більш-менш окреслених просторових і часових межах.

Культурна норма — імперативне (вимогливе) вираження культурних цінностей у системі правил, які мають відтворюватися в поведінці членів суспільства.

Культурна самотність — сукупність рис духовної та матеріальної культури, що історично склалася, характерна для конкретної національно-етнічної спільноти, яка відрізняє її від відповідних рис іншої національно-культурної спільноти і сприяє формуванню етнічної самосвідомості, що на соціально-психологічному рівні базується на антитезі “ми” і “вони”, на уявленні про якість, відмінні від інших.

Культурний монізм — концепція, згідно з якою асиміляція етнокультурних меншин є єдиним шляхом запобігання конфліктів між етнічними групами.

Культурний плюралізм — концепція, згідно з якою різноманітність культури зумовлена співіснуванням етнічних та інших меншин, які зберігають і підтримують ідентичність у суспільстві. **К. п.** передбачає збереження культурних відмінностей, які входять у суперечність з основними цінностями і нормами панівної культури.

Культурний цикл — у циклічних теоріях (О. Шпенглера, А. Тайнбі, П. Сорокіна) — регулярно повторювані фази розвитку культури — народження, юність, зрілість, старіння, смерть.

Культурні зміни — зміни будь-якого аспекту культури шляхом модифікації культурних рис або їх комплексів. **К. з.** можуть бути результатом як самостійного розвитку певної культури, пристосування її до природного середовища, так і результатом контакту з іншими культурами.

Культурні цінності — результат оцінки суб'єктами пізнання (особистістю, групою, спільнотами) об'єктивно існуючого соціокультурного світу з позицій значущості його явищ для прогресивного розвитку суспільства.

Культурно-історична психологія — загальна назва кількох близьких за духом напрямів європейської та російської наукової психології. Один з цих напрямів пов'язаний, напр., з ім'ям німецького психолога В. Вундта, інший — з працями рос. психолога Л. Виготського. **К.-і. п. В. Вундта** репрезентована переважно в його працях, присвячених психології народів. В інтерпретації В. Вундта **К.-і. п.** — це наука, що вивчає розвиток психологічних процесів людини залежно від історії культури, в їх проявах у продуктах культури — мові, мистецтві, міфології, звичаях, традиціях, законах моралі. Іноді цю, створену галузь знань, В. Вундт у своїх працях називав соціальною психологією. **К.-і. п. Л. Виготського** подана в його вченні про походження і розвиток вищих психологічних функцій людини.

Культурогенез — 1) теоретична концепція, що розкриває причини і закономірності виникнення та розвитку культури як єдиного цілого; 2) безпосередньо процес виникнення та розвитку культури. Системні підходи в дослідженні проблеми розвитку **К.** розробили Г. Спенсер, Л. Морган, Ч. Тейлор, Ф. Енгельс та їх послідовники. Вони розглядали історичний, соціологічний, етнографічний, археологічний, мистецтвознавчий та релігієзнавчий підходи до розвитку культури і на цій основі спробували створити моделі **К.** У другій пол. ХХ ст. спостерігаються тенденції до вироблення цілісної моделі.

Культурологія — галузь наукового знання, предметом дослідження якого є культура в її історичному розвитку. Дослідження культури мають давні філософські традиції (філософія, історія, філософія культури) і нині здійснюються такими науками, як археологія, етнографія, психологія, історія, соціологія. На поч. ХХ ст. з'являються перші спроби спеціального міжпредметного дослідження культури. Основи **К.** як самостійної наукової дисципліни, що не зводиться до філософського та ін. підходів у вивченні культури, простежуються у працях американського вченого Л. Уайта, що вважається "батьком" цієї наукової дисципліни.

Нині **К.** ще перебуває на стадії становлення, уточнення свого предмета і методів дослідження; як наукова дисципліна ще не набула достатньої теоретичної зрілості. Утруднення становлення **К.** зумовлені складністю предмета дослідження, адекватного вираження його науковими засобами. Вирізняють кілька підходів щодо наукового статусу **К.**, серед яких основними є три: перший розглядає **К.** як комплекс дисциплін, що вивчають культуру; другий уявляє **К.** як розділ дисципліни, що вивчає культуру; третій намагається розглядати культуру як самостійну наукову дисципліну. Претензії на самостійність **К.** зумовлені усвідомленням спекулятивності класичної “філософії культури”, її нездатності повною мірою осмислити багатий емпіричний (етнографічний) матеріал; необхідністю розробки такої методології, яка забезпечить, з одного боку, адекватне дослідження культури окремими науковими галузями, а з іншого — їх предметну єдність, що впливає із субстанційного розуміння культури; намаганням розробити “спільний знаменник” щодо розуміння культури в умовах різкого зростання контрастів різних культур, необхідністю пошуку їх єдності сутнісної природи; необхідністю цілісного, системного аналізу культури як сфери державної політики; необхідністю формування культурних потреб людини та ін.

У колишньому Радянському Союзі перші паростки **К.** як більш-менш цілісного підходу до вивчення духовного життя людства виникли у 60–70-ті рр. як реакція на абсолютний історичний соціологізм марксизму, як спроба вийти з меж наджорстких схем матеріалістичного розуміння історії.

Купол (італ. *cupola* — купол, склепіння, від лат. *cupula* — невелика бочка) — просторове покриття будівель, споруд, що перекиває круглі, багатокутні, еліптичні у плані приміщення. **Форми К.** утворюються різними кривими, опуклими назовні, близькими до півкулі (або півкулями).

Кургуазна література (фр. *courtois* — поштовий, лицарський) — придвірно-лицарська течія в європейській літературі XII–XIV ст., подана лірикою трубадурів і труверів у Франції, мінезингерів — у Німеччині та лицарськими романами. **К.** л. прославляла воєнні подвиги, служіння дамі, відображала ритуали лицарської честі, протистояла клерикальній літературі.

Л

Лаки художні — вид декоративно-ужиткового мистецтва, в якому виробі з дерева, пап'є-маше, металу обробляються спеціальним лаком і часто оздоблюються розписом, різьбленням та інкрустацією. В Україні Л. х. (підлаковий розпис) виготовляють у смт Петриківці на Дніпропетровщині.

Ламаїзм (від тибет. лама, букв. — найвищий, монах) — тибето-монгольська форма буддизму, поширена в автономних районах Тибету і Монголії, а також в окремих районах Непалу, Індії, Росії.

Ламаркізм — перша цілісна концепція еволюції живої природи, сформульована попередником Ч. Дарвіна фр. природодослідником Ж. Ламарком (1744–1829). За Л. види тварин і рослин постійно змінюються, удосконалюються під впливом зовнішнього середовища. Л. проголосив еволюцію загальним законом живої природи.

Лібрето (італ. *libretto*, букв. — книжечка) — 1) літературний текст опери, оперети; 2) літературний сценарій балету, пантоміми; 3) виклад змісту опери, балету, драми в театральній програмі, в окремій книжечці (звідси назва); 4) сюжетний план або схема сценарію кінофільму.

Лікей (ліцей) (грец.) — давньогрецька філософська школа поблизу Афін, де розташовувався храм Аполлона Лікейського. Л. заснував в 335 р. до н. е. Аристотель, який викладав у ньому до 322 р. до н. е. Л. існував близько восьми століть.

Лінійний час (від лат. *linea* — лінія) — образ часу, в якому домінує рух “вперед”, що розуміється як історія з відповідним минулим, теперішнім і майбутнім.

Ліра (грец.) — 1) давньогрецький струнний щипковий музичний інструмент, грою на якому супроводжувалося виконання творів епічної і ліричної поезії; 2) у Західній Європі XVI–XVIII ст. — багатострунний смичковий музичний інструмент; 3) Л. колісна — струнний музичний інструмент, у якому видобування звуку досягається обертанням невеликого коліщати, поширена в Європі з XVII ст. Зображення Л. є емблемою, або символом, мистецтва.

Література “потіку свідомості” (“потік свідомості”) — творчий принцип модерністської літератури, що сформувався в за-

хідноєвропейській культурі поч. ХХ ст. Термін запозичений з книги У. Джемма “Наукові основи психології” (1890). Як літературний прийом “п. с.” — безпосереднє відтворення процесів духовного життя автора, тобто форма “внутрішнього монологу”. Представники: Дж. Джайс, В. Вульф, Г. Стайн, М. Пруст.

Літературно-меморіальний музей — установа, де зберігаються і експонуються документи, рукописи, друковані твори, фотографії, а також особисті речі письменників. В Україні діє близько 30 л.-м. м. Більшість з них створено в садибах і будинках, де жили і працювали визначні письменники. Напр., музеї М. Голя у великих Сорочинцях (з 1939), О. Кобилянської в Чернівцях (з 1944), І. Котляревського в Полтаві (з 1950), М. Коцюбинського у Вінниці (з 1927). Л.-м. м. типу культурно-освітньої установи — Державний літературно-художній музей Т. Шевченка в Києві (з 1949), державний музей Ю. Федьковича в Чернівцях (з 1945). Л.-м. м. — музей-заповідник І. Тобілевича на хуторі “Надія” (Кіровоградська обл., 1969), садиба-музей Лесі Українки в Колодязному (Волинська обл., з 1957).

Літографія (від грец. *litos* — камінь і *grafio* — пишу) — спосіб друку, при якому друкарську форму виготовляють з вапняку (т. з. літографського каменю) чи інших матеріалів; вкрите фарбою зображення (текст, малюнок) відбивають на папері.

Літописи — історичні твори в Київській Русі, а згодом у Росії, Україні та Білорусії, в яких розповідь про події та факти подано за роками. Подібні до анналів і хронік в інших країнах. Вважається, що літописання з’явилося в Х — на поч. ХІ ст. (“Повість временних літ”). В Україні на поч. ХV ст. створено Іпатівський літопис; у ХVІ ст. — першій пол. ХVІІ ст. — Густинські літописи, Львівський, Межигірський літописи та ін. У ХVІІ ст. з’явилися козацькі літописи.

Лувр — один з найбільших музеїв світу, пам’ятка фр. архітектури в Парижі, колишня резиденція фр. королів. Ансамбль Л. створювався впродовж ХІІ–ХІХ ст. За декретом революційного Конвенту Л. (1793) було оголошено Національним художнім музеєм і відкрито для відвідування. Експозиція Л. має шість відділів: єгипетської, східної, грецької та римської старовини, скульптури, живопису і малюнка, ужиткового мистецтва. В Л. зберігаються унікальні твори видатних художників Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Тіціана, Джорджоне, П. Рубенса, Рембрандта та ін.;

всесвітньо відомі скульптури “Ніка Самофракійська”, “Венера Мілоська” та ін. Особливо широко репрезентовано фр. мистецтво (картини Н. Пуссена, А. Ватто, Ж. Давіда, Е. Делакруа, Г. Курбе та ін.). **Л.** адміністративно підпорядкований Музей імпресіонізму (відкритий 1947 р. у Галереї Же де Пом).

Люблінська унія 1569 р. — об’єднання Польщі й Великого князівства Литовського в єдину державу — Річ Посполиту. За **Л. у.** Литва змушена була віддати Польщі українські землі: Волинь, Підляшшя, Київщину, Брацлавщину. Це викликало посилення соціального і національно-культурного гноблення в Україні.

Людина — термін, який вживається як родове поняття, що свідчить про приналежність до людського роду — вищого етапу еволюції природи на планеті Земля, вказує на якісну відмінність людей від тварин і призначений для характеристики загально-сутнісних якостей, притаманних усім людям (зокрема, здатність до практичної діяльності, наявність свідомості, мовлення і моральності).

Лютеранство — нині найбільший за чисельністю (до 8 млн прибічників) напрям протестантизму. Заснований М. Лютером у XVI ст. **Л.** поширене у скандинавських країнах, Німеччині, США, країнах Прибалтії.

М

Мавританське мистецтво — умовна назва середньовічного мистецтва, що розвинулося в XI–XV ст. у країнах Північної Африки та південної частини Іспанії. Сформувалось на художніх традиціях Арабського халіфату, берберів та вестготів. Було поширено в Алжирі, Марокко, Тунісі, арабській Іспанії. Великого розвитку й різноманітності в **М. м.** досягла декоративна орнаментика, в основі якої був арабеск. Такий орнамент широко застосовувався для оздоблення архітектурних споруд, виробів декоративно-ужиткового мистецтва (шовкових тканин, кераміки) тощо.

Магабхарата, махабхарата (санскр. “Оповідь про великих Бхарата”) — давньоіндійський епос. Започатковано у другій пол.

II тис. до н. е. Основна частина завершена в IV–V ст. н. е. Складається з 18 книг. Містить багато епічного, міфологічного, релігійно-філософського, історичного змісту.

Магія (від грец. *mageia* — чаклунство, ворожба) — зародкова форма релігійного культу, пов'язана з вірою в можливість людини опосередковано впливати на природний процес подій через надприродне шляхом певного дійства.

Манускрипт (лат. *manuscriptum*, від *manus* — рука і *scribo* — пишу) — 1) давні рукописи на папірусі, пергаменті, папері; 2) рукописний твір, на відміну від друкованого.

Маньєризм (італ. *manieristo* — букв. примхливість, штучність, від *maniera* — манера, стиль) — напрям у західноєвропейському мистецтві XVI ст., що відобразив кризу гуманістичної культури Відродження. Зовні повторюючи майстрів Високого Ренесансу, зберігаючи їх зовнішню манеру, прибічники **М.** стверджували нестійкість, трагічні риси життя. Твори маньєристів вирізняються ускладненими, витонченими формами та напруженістю образів (напр., в Італії — живописці Я. Понтормо, А. Бронзіно, скульптори Б. Челліні, Джамболонья).

Марксизм — розроблена К. Марксом та Ф. Енгельсом система філософських, економічних і соціально-політичних поглядів, яка включає філософський матеріалізм і діалектику, матеріалістичне розуміння історії (теорія суспільно-економічних формацій), обґрунтування економічних законів розвитку капіталістичного суспільства (теорія додаткової вартості та ін.), теорію класів і класової боротьби, теорію пролетарської революції, перехід до комуністичного суспільства. Існують різноманітні інтерпретації **М.** (австромарксизм, ленінізм, неомарксизм та ін.).

Масова культура — форма культури, пов'язана з процесом уніфікації, стандартизації духовного в особистості й суспільстві. Твори **М. к.** поширюються серед широкого загалу без урахування регіональних, релігійних або класових субкультур і розраховані на потурання, як правило, нерозвиненим смакам.

Масова свідомість — складова суспільної свідомості, пов'язана з діяльністю особливого роду соціальних спільностей, що відбиває різні аспекти життя суспільства залежно від інтересів спільнот. **М. с.**, на відміну від суспільної, не визначає розвиток суспільства.

Матеріалістичне розуміння історії — 1) філософський принцип, який обґрунтовує первинність суспільного буття і вторинність суспільної свідомості; 2) філософське вчення, яке, розглядаючи суспільство як системну цілісність, вирішальну роль в історичному процесі відводить суспільному матеріальному виробництву і розуміє історію як прогресивний природно-історичний процес зміни конкретно-історичних типів суспільства — суспільно-економічних формацій. У послідовній і системній формі **М. р. і.** було розроблене К. Марксом та Ф. Енгельсом.

Матріархат (від лат. *mater* — мати і грец. *arche* — влада) — за І. Бахофеном, форма суспільного устрою на ранніх етапах розвитку первісного ладу, що характеризується домінуючою роллю жінки в сім'ї, господарстві, суспільному житті. Основна суспільна одиниця — материнська родова громада. Шлюб спочатку був груповий, а потім змінився на парний, але при цьому чоловік переселявся в родову громаду дружини, тобто родинні зв'язки велися по материнській лінії. **М.** відображений у духовній культурі, зокрема в релігії, міфології, мистецтві (напр., культ жінки-праматері). Залишки **М.** існували у деяких народів до сер. XIX ст. і спостерігалися переважно в індіанських племенах Америки (напр., в ірокезів). В Україні елементи **М.** збереглися в обряді сватання дівчиною хлопця, що подекуди спостерігалось навіть на поч. XIX ст.

Мегаліти (від грец. *me-gas* — великий і *lithos* — камінь) — культові споруди III–II тис. до н. е. з великих необроблених або напівоброблених кам'яних брил. Відомі в Західній Європі, північній Африці, на Кавказі та в ін. районах.

Медальєрне мистецтво — різновид дрібної пластики, мистецтво виготовлення форм для відливання і штампелів для карбування монет і медалей. **М. м.** виникло у Стародавній Греції з появою монет. У Стародавньому Римі поряд з ними у грошовому обігу були й медальйони, що виготовлялися на честь видатних людей. Медалі вперше з'явилися в північній Італії в кін. XIV ст.

Медитація (лат. *meditatio*, від *meditor* — роздумую) — розумова вправа, що має на меті доведення психіки людини до стану самозаглибленості й зосередженості. **М.** супроводжується розслабленням тіла, відсутністю емоційних проявів і відреченістю від зовнішніх об'єктів. **М.** практикується у східних релігіях (передусім в індуїзмі, буддизмі).

Мезоліт (від грец. *mesos* — середній і *lithos* — камінь) — середня кам'яна епоха, що була перехідною між стародавньою і новою кам'яною епохою (близько X–V тис. до н. е.). За М. з'явилися лук і стріли, було приручено собаку.

Меморіал (від лат. *memorialis* — пам'ятний) — архітектурно-художні комплекси будівель і споруд на честь видатних подій, національних героїв. Як правило, М. включає споруди, скульптури, живопис, пам'ятні написи, звукові й світлові образи (напр., Меморіальний музей Великої Вітчизняної війни та Меморіальний комплекс жертвам фашизму в Бабиному Яру в Києві).

Ментальність — соціально-психологічні характеристики суспільного суб'єкта (людини, етносу, класу та ін. великої соціальної групи), що виявляються у способі та характері мислення, світовідчуття, соціальних і психічних установках та поведінці. М. формується під впливом соціокультурних чинників: традицій, культури, соціально-політичних структур та інститутів суспільства. Вірогідно поняття М. вперше вжив Р. Емерсон у 1856 р. Широкого вжитку в культурі й науці дістало з 20-х рр. XX ст., передусім у Франції. Зокрема фіксується М. Прустом в епопеї «У пошуках втраченого часу» (1921).

Методологія (від грец. *methodos* — дослідження і *logos* — вчення, слово) — 1) наука про метод; 2) система найзагальніших принципів, положень і методів, що становлять основу науки; 3) сукупність прийомів дослідження, що використовуються в науці.

Меценат — 1) у Стародавньому Римі один з наближених імператора Октавіана Августа, що допомагав останньому заохочувати розвиток мистецтва, підтримувати матеріально поетів, згуртовувати літературні кола; 2) у сучасному розумінні — будь-яка людина, що матеріально допомагає митцям.

Мечеть (від. араб. масджид — місце поклоніння) — культова споруда, храм у мусульман. Типи М.: так званий дворовий (відкритий прямокутний двір, обнесений стінами й галереями) і купольний. Поряд з М. зазвичай зводили мінарет.

Мистецтво — 1) специфічний вид людської діяльності (художня творчість), в основу якої покладено відображення світу в художніх образах, а також результат цієї діяльності. Предмет М. — естетичне ставлення людини до дійсності, завдання — художнє опанування світу. Поняття М. охоплює художню творчість

загалом — літературу, архітектуру, живопис, графіку, декоративно-ужиткове мистецтво, музику, танець, кіно та ін.; 2) у вузькому значенні — образотворче мистецтво; 3) високий ступінь навичок і майстерності в будь-якій галузі людської діяльності.

Мистецтвознавство — суспільні науки, що вивчають закономірності функціонування мистецтва, поєднують історію і теорію мистецтва, а також художню критику. Теорія мистецтва тісно пов'язана з естетикою, вивчає закономірності розвитку мистецтва як соціального явища, зв'язки між змістом і формою в мистецтві. Історія мистецтва описує, аналізує і тлумачить художні твори, розкриває поступальний розвиток мистецтва. Художня критика здійснює теоретичний та історичний аналіз художніх творів, оцінює їх. У вузькому розумінні термін “М.” найчастіше застосовують до науки про пластичні чи просторові види мистецтва — декоративно-ужиткового мистецтва, живопису, скульптури, графіки, архітектури.

Михайлівський Золотоверхий монастир — збудований у Києві в 1108 р. внуком Ярослава Мудрого князем Святополком Ізяславичем. Це місце поховання київських князів. У 1240 р. частково зруйнований ордами хана Батия. У XVII ст. — центр антиуніатської боротьби, великий землевласник (йому належали частина території Києва, кілька навколишніх сіл). До монастирського комплексу входили Михайлівський Золотоверхий собор (1108–1113), трапезна (1713), дзвіниця (1716–1720). Найвидатніша споруда монастиря — Золотоверхий собор — збудований на честь покровителя Києва архангела Михаїла. За радянської доби зруйнований. Відновлення собору почалося з травня 1997 р.

Мілетська школа давньогрецької філософії в VI ст. до н. е. Основні представники: Фалес, Анаксиман, Анаксимандр, які жили в м. Мілет. У вирішенні проблеми щодо першооснов буття відзначалася стихійно-матеріалістичними поглядами.

Мінарет (від араб. манара — маяк) — баштоподібна споруда (кругла, квадратна або багатокутна в основі) при мечеті.

Мініатюра (фр. *miniature*, від лат. *minium* — кіновар, або сурик) — твір образотворчого мистецтва невеликого розміру, що потребує витонченої техніки виконання.

Мінойська цивілізація — виникла на острові Крит наприкінці енеоліту (мідно-кам'яного віку) і поч. доби бронзи (кін. III — поч. II тис. до н. е.). Розквіт М. ц. припадає на XVI–XV ст.

до н. е. У цей час з небаченим розмахом будуються критські палаці, адміністративні та релігійні центри, а також сховища продовольства та центри ремесла і торгівлі. Володарям Кносського палацу вдалося об'єднати під своєю владою весь Крит. Об'єднувачем був легендарний цар Мінос, за ім'ям якого критську цивілізацію і названо мінойською згідно з науковою гіпотезою. У сер. XV ст. до н. е. о. Крит спіткала природна катастрофа, що призвела до занепаду культури цього центру Егейського регіону.

Містерії (від грец. — таємниця, таїнство) — 1) у стародавніх греків, римлян, народів Сходу — таємні релігійні обряди, до участі в яких допускалися лише посвячені; 2) вид середньовічної західноєвропейської релігійної вистави: довільні, як правило, віршовані твори на біблійні теми, що розігрувалися на площах під час релігійних свят.

Міф (від грец. *mythos* — слово, переказ, сказання) — 1) сказання, в основу якого покладено символічне відображення та найвнебачення світу в образах богів і напівбогів. М. є духовною цінністю племені, пов'язані зі священними традиціями племені, утверджують прийняту в певному суспільстві систему цінностей, підтримують і розвивають певні норми поведінки; 2) один з історичних типів світогляду, в основу якого покладено міфічне світорозуміння і світосприймання.

Міфологія (від грец. *mythos* — слово і *logos* — вчення, слово) — 1) сукупність міфів (розповідей про богів, героїв, демонів, духів тощо), що відображали фантастичні уявлення людей у докласовому та ранньокласовому суспільстві про світ, природу і людське буття. Найвідоміша — міфологія стародавніх Єгипту, Індії, Греції, Риму та ін.; 2) вчення про міфи.

Мова — 1) будь-яка знакова система, за допомогою якої передається інформація (напр., мова жестів, мова квітів тощо); 2) система взаємозв'язків і спілкування між людьми, що здійснюються на основі звуків і символів, які мають умовне, але структурно обґрунтоване значення.

Мовні сім'ї — сукупність мов зі схожою граматичною будовою та основним словниковим фондом, що має спільні корені. Більшість науковців вважають, що формування М. с. в основному припадало на епоху розкладу первісного суспільства. Цей процес безпосередньо пов'язаний з масовими міграціями та

змішуванням населення. У сучасній науковій думці розрізняють **М. с.** індоевропейську, фінно-угорську, семіто-хамітську, кавказьку, китайсько-тибетську, австронезійську.

Мода (від лат. *modus* — міра, зразок, схильність) — домінуюча в певній соціальній спільноті сукупність звичок, смаків, стандартів поведінки, а також зразків предметів споживання, які, з одного боку, відповідають цим звичкам і смакам, а з іншого визначають їх характер. Виконуючи регулятивну функцію, **М.** характеризується мінливістю, значною варіативністю; це періодично і спонтанно виникаюча масова поведінка, зумовлена культивуванням потреби в певних маскультурних зразках.

Модернізм (фр. *modernisme*, від *moderne* — новітній, сучасний) — загальна назва низки художніх течій межі XIX–XX ст. **М.** властиві розрив із традиційним досвідом художньої творчості, постійний пошук нових художніх форм як самоцінного явища. Найяскравіше виявився в образотворчому мистецтві (експресіонізм, абстракціонізм, футуризм, дадаїзм, кубізм, сюрреалізм). Прагнення художників знайти унікальні форми втілення уявлюваного ними світу відбито і в назвах модерністських течій: стиль “модерн” у Росії, “ар ново” у Бельгії і Франції, югендистиль у Німеччині, стиль ліберті в Італії, модерн стійл в Англії. У надрах **М.** зародився авангардизм, що запозичив у нього найоригінальніше і незвичайне. Елементи **М.** виявляються і в художній культурі сучасного суспільства, зокрема в постмодернізмі.

Мозаїка (фр. *mosaique*, італ. *mosaico*, від лат. *musivum*, букв. — присвячене музам) — 1) зображення або візерунок, виконаний з однорідних або різних за матеріалом частин — камінь, непрозоре скло, керамічні плитки та ін.; 2) одна з основних технік монументального мистецтва.

Молитва — звертання до Бога, надприродних сил з проханням про дарування блага й відвернення зла. Невіддільна складова всіх релігійних культів, обов’язковий атрибут обрядів, богослужінь, церковних свят.

Молодіжна субкультура — сукупність цінностей, вірувань, традицій та звичок, якими користуються молоді люди. У ній існують власна мова, мистецтво і стиль поведінки, має систему штучних заміників реальних цінностей.

Мольберт (нім. *Malbrett*) — дерев'яний верстат для живопису, на якому встановлюють підрамок з полотном, картон тощо.

Монізм (від грец. *monos* — один, єдиний) — філософський принцип і спосіб розгляду розмаїття (багатогранності) явищ світу через призму єдиного начала (матерії або духу) усього існуючого.

Монотеїзм (від грец. *monos* — один, єдиний і *theos* — Бог) — релігійна концепція, що базується на ідеї єдиного божества — віри в єдиного Бога. **М.** виявляється в іудаїзмі, християнстві, ісламі.

Монументальне мистецтво (лат. *monumentum*, від *monere* — нагадує) — загальна назва творів образотворчого мистецтва, яким притаманні великі масштаби, значний зміст, узагальненість форм, пов'язаних з конкретним архітектурним середовищем. До **М. м.** належать пам'ятники, живописні, мозаїчні композиції, міська і паркова скульптура, фонтани тощо.

Мораль (лат. *moralis* — моральний, від *mores* — звичаї) — система ідей, принципів, законів, норм та оцінок, що регулюють відносини між людьми.

Моральна свідомість — один з аспектів суспільної свідомості, що відбиває реальні відносини і регулює моральний аспект діяльності людини.

Муза (грец.) — 1) у давньогрецькій міфології кожна з дев'яти богинь — покровительок поезії, мистецтв і науки, дочки Зевса і Мнемозіни: Кліо — муза історії, Талія — комедії, Мельпомена — трагедії, Евтерпа — ліричної поезії, Ерато — любовної лірики, Терпсіхора — танців, Полігімнія — гімнів, Калліопа — епічної поезії, Уранія — астрономії; 2) переносно — джерело постійного натхнення (напр., муза В. Сосюри).

Музика (від грец. — мистецтво муз) — мистецтво, що відбиває дійсність у художніх звукових образах. Основа **М.** — мелодія, головні засади музичної виразності — лад, ритм, метр, гармонія, інструментування. За способом виконання **М.** поділяється на інструментальну і вокальну. У вокальній **М.** спів часто супроводжується грою на музичних інструментах (акомпанемент). Крім суто інструментальної існує **М.** синтетична, тобто пов'язана з іншими видами мистецтв: поезією (вокальна), хореографією (танцювальна) або сукупністю мистецтв (опера, балет, **М.** до кінофільмів, вистав тощо). Музичні твори різняться за родами (симфонічні, оперні, камерні та ін.) та жанрами (лірична, комічна опери, пісня, танок, соната тощо).

Мустьєрська культура — найпізніша культура раннього палеоліту в Південній Азії та Африці. Від назви печери Ле-Мустьє у Франції. Досліджені печерні стоянки і грубі кам'яні знаряддя. Населення — неандертальці, що займалися полюванням і збиральництвом.

Н

Народ — 1) усе населення певної країни; 2) та чи інша етнічна група; 3) певна соціальна спільність. В останньому значенні **Н.** протиставляється особі, коли визначають, хто насправді є суб'єктом історії. При розв'язанні цього питання в деяких філософських течіях герої як творча сила протиставляються **Н.** як пасивній, інертній масі (Т. Карлейль). Марксизм розглядає **Н.** як єдиного творця історії.

Народна творчість — народна словесність, фольклор, усна поезія — сукупність різних форм, видів і жанрів усної художньої творчості певного народу. Різноманітністю тематики, багатством і досконалістю форм визначається поетична творчість українського народу — думи й історичні пісні, билини, казки, легенди й перекази, балади, коломийки, приказки й прислів'я, обрядова поезія, народні оповідання тощо. Здавна здобули популярність і широке визнання майстри поетичної **Н. т.** — кобзарі, лірники, казкарі, співаки, оповідачі та ін. До шедеврів зарубіжної культури належать пам'ятки усної поетичної творчості багатьох народів — міфи Стародавньої Греції, давньоіндійський епос “Магабхарата”, вірменський “Давид Сасунський”, карело-фінський “Калевала”, російські билини та багато ін.

Народний звичай — традиційний порядок визначення подій, свят, пов'язаних з виконанням певних дій і використанням відповідних атрибутів та предметів.

Народний обряд — сукупність узвичаєних дій, пов'язаних з побутовими традиціями або з виконанням релігійних настанов; церемонія культових і звичаєвих обрядів.

Народність — мовна, територіальна, економічна й культурна спільність людей, що історично склалася й передує нації. Перші

Н. сформувалися за рабовласництва (давньоєгипетська, давньоеллініська та ін.). Процес їх утворення особливо поширився за феодалізму (давньоруська, польська та ін. **Н.** у межах Європи). Складалися **Н.** зазвичай з близьких за походженням і мовою племен (напр., давньоруська — зі східнослов'янських племен полян, сіверян, древлян, в'ятичів, кривичів та ін.), рідше — з різномовних племен та етнічних груп, які змішувалися внаслідок завоювання одних іншими (напр., північно-французька та провансальські народності — з різномовних галльських племен, римських колоністів і германських племен франків, вестготів, бургундів та ін.). У процесі утворення **Н.** у міру посилення економічних і культурних зв'язків між окремими її складовими мова однієї з них ставала загальною, а інші перетворювалися на діалекти або зникали. Одним з показників спільності, що склалася, була нова єдина назва, під якою **Н.** ставала відомою сусідам.

Наскальні зображення, петрогліфи, писанці — давні від палеоліту до Середньовіччя зображення на скелях, окремих каменях, стелях і стінах печер, виконані різьбленням, вибиванням заглибин по контуру та фарбами. Відомі в різних частинах світу. Найвизначніші **Н.** з тварин, колісниць тощо відомі на пісковикових брилах Кам'яної Могили (Запорізька обл.), у печерах Альтаміра (Іспанія), Фон-де-Гом (Франція).

Настрій — загальний емоційний стан людини, що характеризує її життєвий тонус упродовж певного часу, породжений емоціями, які переважали в недалекому минулому чи наявні нині.

Натуралізм (фр. *naturalisme*, від лат. *natura* — природа) — напрям у європейській та американській літературі й мистецтві останньої третини ХІХ ст. (теоретики напрямку — Е. Золя, брати Е. і Ж. Гонкур у літературі; А. Антуан, О. Брам у театрі; Е. Мане, К. Кольвіц у живописі). Натуралісти оголосили своєю метою відображення людської природи в усій повноті її проявів, намагалися показати людину в її безпосередньому оточенні максимально точно, не випускаючи також подробиць, які традиційно вважалися такими, що не “підходять” для мистецтва. У творах натуралістів з'явилися герої, яких попереднє мистецтво не знало: селяни, представники міських низів — клошари, наркомани та ін.

Натюрморт (фр. *nature morte*, букв. — мертва природа) — 1) жанр образотворчого мистецтва, здебільшого станкового жи-

вопису, предметом зображення якого є речі, що оточують людину в повсякденному житті (напр., квіти, продукти, предмети побуту); 2) конкретний твір образотворчого мистецтва, виконаний у цьому жанрі.

Наукова революція — поняття для позначення докорінних змін в ідеях про природу і в розвитку наукового пізнання. Перша **Н. р.** відбувалася в європейському інтелектуальному житті з сер. XVI — до кін. XVII ст.; друга — з кін. XIX — до сер. XX ст. Головний результат двох **Н. р.** — народження сучасної науки, процес її диференціації, виникнення фундаментальних та прикладних наук, інтеграція нових галузей, професіональний поділ праці, спеціалізація досліджень та ін.

Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) — товариство, створене у Львові в 1892 р. групою українських діячів ліберального напрямку внаслідок реорганізації Літературного товариства ім. Шевченка (заснованого в 1873 р. з ініціативи М. Драгоманова, О. Косинського та ін.). Головою **НТШ** в 1897–1913 рр. був М. Грушевський; активно працювали в ньому І. Франко, В. Гнатюк, І. Горбачовський, Ф. Вовк, І. Пулюй та ін. **НТШ** видавало “Записки Наукового товариства ім. Шевченка”, “Літературно-науковий вісник”, “Етнографічний збірник”, “Пам’ятки українсько-руської мови”, журнал “Зоря” та ін. За роки діяльності **НТШ** вийшло друком понад 1100 різноманітних наукових і літературних праць.

Національне виховання — виховання дітей та молоді на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях і обрядах, багатовіковій мудрості та духовності.

Нація (від лат. *natio* — народ, плем’я) — етносоціальна спільнота зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності й тотожності; сукупність людей, об’єднаних спільними культурними, політичними, соціальними та економічними інтересами і зв’язками. Початок культурологічної теорії **Н.** було закладено працями нім. філософа-просвітителя XVIII ст. Й. Герде, який наголошував на своєрідності духовної культури різних народів, зокрема південнослов’янських, поезію яких високо цінував. Ця теорія була розвинена у працях одного з ідеологів австромарксизму К. Реннера, який визначав **Н.** як “союз осіб, які однаково розмовляють”, “культурний союз”.

Неандертальці (від назви долини Неандерталь у Німеччині) — викопні стародавні люди (палеоантропи), які створили архео-

логічні культури раннього палеоліту. Рештки кістяків **Н.** знайдено в Європі, Африці та Азії. Час існування — 200–35 тис. років тому. **Н.** — нащадки пітекантропів і предки викопних людей сучасного типу — кроманьйонців.

Неаполь скіфський — місто-фортеця III ст. до н. е. — III–IV ст. н. е., нині городище поблизу Сімферополя у Криму. У III–II ст. до н. е. був ремісничо-торговельним містом і столицею Скіфської держави у Криму. Археологічні розкопки ведуться тут з 1945 р. Досліджені пам'ятки — мавзолей з похованнями скіфського царя і вирубані у скелі поховання-склепи з настінними розписами.

Неоімпресіонізм (від грец. *neos* — молодий, новий і лат. *impression* — враження) — течія в живописі. **Н.** виник у Франції наприкінці XIX ст. Неоімпресіоністи для створення картин використовували відкриття наукового кольорознавства й оптики, застосовували прийоми розкладання складних тонів на чисті кольори, систему письма дрібними мазками правильної форми (пуантилізм).

Неокласицизм (від грец. *neos* — молодий, новий і лат. *classicus* — взірцевий) — загальна назва художніх течій другої пол. XIX — початку XX ст., які зверталися до традиційної античності, Відродження та класицизму. У своїх творах представники **Н.** протиставили суперечностям життя вічні “естетичні норми минулого”. В архітектурі **Н.** виявився на поч. XX ст. як реакція проти декоративних надмірностей і конструктивних невизначеностей модерну (П. Андреєв, М. Верьовкін — в Україні, І. Жолтовський, І. Фомін — у Росії, О. Перре — у Франції, Е. Саарінен — у США). В образотворчому мистецтві **Н.** поширювався як реакція на імпресіонізм і орієнтувався на античну архаїку, раннє Відродження та класицизм (скульптори П. Війтович, А. Попель — в Україні, С. Меркулов — у Росії, живописці Ф. Бодлер — у Швейцарії, М. Дені — у Франції, В. Серов — у Росії). У музиці **Н.** протиставляв романтизму, імпресіонізму й експресіонізму доступність конструкції і стриманість, врівноваженість музичної мови (І. Стравинський — в Україні, І. Піццетті, А. Капеллі — в Італії).

Неоліт (від грец. *neos* — новий і *lithos* — камінь) — новий кам'яний вік (VIII–III тис. до н. е.), період переходу від привласнювального господарства (збиральництво, полювання) до продукуючого (землеробство, скотарство).

Неореалізм (від грец. *neos* — молодий, новий і лат. *realis* — суттєвий) — напрям в італійському кіно і літературі 40–50-х рр. ХХ ст. Визначальні риси — наявність документальної основи твору (принцип вірності факту), увага до життя пересічної людини. **Н.** найповніше виявився у творчості режисерів Р. Росселіні (“Рим — відкрите місто”), Л. Віконті, В. де Сіки, Дж. де Сантіса та ін. Яскраво виявилася літературна творчість неореалістів Р. Вігано, І. Кальвіно, К. Леві, Е. де Філіппов та ін.

Неф (фр. *nef*, від лат. *navis* — корабель) — витягнуте в ширину приміщення, відокремлене від ін. приміщень арками і колонами. У храмах вирізняються головний неф (вищий і ширший) та бічні.

Нігілізм (від лат. *nihil* — ніщо) — світосприймання, в основу якого покладено заперечення загальноприйнятих у суспільстві цінностей: ідеалів, моральних норм, культури, форм суспільного життя. Особливо поширюється у кризові епохи суспільно-історичного розвитку.

Нірвана (санскр. — згасання, заспокоєння) — центральне поняття буддизму і джайнізму. У буддизмі **Н.** — психологічний стан повного задоволення, відсутності жодних бажань, абсолютної відреченості від зовнішнього світу. У джайнізмі **Н.** — досконалий стан душі, звільненої від тиску матеріальних явищ та нескінченного ланцюга перероджень (Сансари). У буддизмі й джайнізмі **Н.** — кінцева мета людських прагнень.

Ніцшеанство — філософська течія, що сформувалася наприкінці ХІХ ст. під впливом вчення німецького філософа і поета Ф. Ніцше (1844–1900). Ф. Ніцше — представник ірраціоналізму, один із засновників “філософії життя”. Погляди його сформувалися під впливом філософії А. Шопенгауера, естетичних ідей та мистецтва В. Вагнера, позитивізму й соціального дарвінізму. Центральне поняття його філософії — категорія “життя”, що тлумачиться як “воля до влади”, виявами якої у людини є довічний інстинкт самозбереження. Нерівність і експлуатацію Ф. Ніцше обґрунтовує різною мірою “волі до влади” у окремих людей, що неминуче призводить до поділу суспільства на еліту й маси. Вчений обґрунтовує культ “надлюдини”, якій нібито дозволено все, і насильство зокрема, адже вона стоїть “по той бік добра та зла”.

Нобелівська премія — міжнародна премія, названа на честь їх засновника шведського інженера-хіміка А. Нобеля (1833–

1896). З 1901 р. присуджується щорічно за видатні відкриття в галузі фізики, хімії, медицини, фізіології, за літературні твори, а також за діяльність, спрямовану для зміцнення миру.

Нова ера — сучасна система літочислення, в якій за первісний момент відліку взято Різдво Христове; прийнята в більшості країн світу. Різдво Христове — одне з головних християнських свят, встановлених відповідно до церковного віровчення на честь народження Ісуса Христа. Відзначається в одних країнах 25 грудня, в інших — 7 січня.

Новий Заповіт — частина Біблії, яку християнство визнає за “Священне Писання”. **Н. З.** містить 27 книг (4 Євангелія, “Діяння святих апостолів”, 21 “Послання апостолів” і “Одкровення Іоанна Богослова”, або Апокаліпсис). Текст **Н. З.** складався поступово, упродовж I–II ст. і був остаточно затверджений церквою в IV ст.

Норми соціальні — зразки, стандарти діяльності, правила поведінки, виконання яких очікується від членів суспільства і підтримується за допомогою санкцій. **Н. с.** забезпечують стабільність і впорядкованість у соціальних відносинах.

Нумідія (лат. *numidia*) — у стародавні часи область у Північній Африці (нині східна частина Алжиру). Спочатку була заселена кочовиками — берберами, а за нумідійського царя Місінісси (близько 240–149 рр. до н. е.) — осілим землеробським населенням. Перші міста на території **Н.** виникли наприкінці I тис. до н. е.

Ню (фр. *nu* — голий) — жанр образотворчого мистецтва, методом зображення в якому постає оголене тіло, переважно жіноче. Зародився в епоху Відродження.

О

Образ художній — специфічна для мистецтва форма відображення дійсності й виразу думок і почуттів художника. **О. х.** народжується в уяві художника, втілюється у створюваному ним творі в певній матеріальній формі (пластичній, звуковій, словесній та ін.) і відтворюється уявою того, хто сприймає цей твір мистецтва. На відміну від інших типів образу (напр., докумен-

тального) **О. х.**, відбиваючи ті чи інші явища дійсності, водночас містить емоційне й інтелектуальне ставлення художника до дійсності. Саме це уможливило трактування **О. х.** як мови мистецтва, що передає певну інформацію від митця до того, хто сприймає його твір.

Образотворче мистецтво — загальна назва таких видів мистецтв, як живопис, скульптура, графіка, фотомистецтво. У деяких класифікаціях мистецтва до **О. м.** зараховують і архітектуру.

Обряди (ритуал) — сукупність визначених традицією умовних дій, спрямованих на естетичне оформлення певних подій у житті людей, колективів, а також відзначення певних дат (весілля, день народження, обжинки, купальські **О.** та ін.). **О.** є складовою традиційно-побутової культури народу й містять елементи пісенного, хореографічного, драматичного та декоративно-ужиткового мистецтва.

Община — форма об'єднання людей, властива переважно первісному суспільству. Характеризується спільним володінням засобами виробництва, повним або частковим самоуправлінням. Відомі **О.**: родова, родинна або сімейна, територіальна, сусідська. У широкому розумінні вживається і до інших спільностей (напр., **О.** релігійна, земляцька).

“Одіссея” (грец.) — давньогрецька епічна поема про пригоди Одисея, автором якої гіпотетично вважається Гомер. Створена за часів архаїки, дещо пізніше “Іліади”, включає бл. 12100 віршів. В образі Одисея героїчні риси відступають на другий план перед розумовою перевагою і хитрим винахідництвом.

Окультизм (від лат. *occultus* — таємний, прихований) — система вчень, які визнають існування в людині й космосі прихованих, таємничих надприродних сил, опанування яких доступне лише “обраним” людям із спеціальною психологічною підготовкою.

Ольвія (Борисфен) — найславетніша мілетська колонія північно-чорноморського узбережжя, заснована 645 р. до н. е. Розквіт припав на V і IV ст. до н. е., але вже в IV ст. почався занепад від нападів скіфських і сарматських орд та різних варварів. У I ст. до н. е. зруйнована готами. Відбудована у II ст., перебувала під владою Риму. У другій пол. III ст. зруйнована готами. З 1901 р. тут здійснювались розкопки, що відкрили обо-

ронні мури, некрополь II–III ст., жилі будинки, святиню Аполлона та ін. Образ античної колонії відтворив В. Чемерис у романі “Ольвія”.

Опера (італ. *opera* — твір; від лат. — праця) — музично-театральний твір, що поєднує сольний, ансамблевий і хоровий спів, інструментальну музику, сценічне і декоративне мистецтво. **О.** виникла в XVI ст. у Флоренції (Італія).

Оперета (італ. *operetta*, букв. — маленька опера) — музично-театральний твір переважно комедійного характеру, де вокальні й інструментальні музичні номери і танці чергуються з діалогами. **О.** виникла в Парижі в сер. XIX ст. (напр., “Летюча миша” (1874) і “Циганський барон” (1885) Й. Штрауса-сина та ін.).

Оранта — один з іконографічних образів Богоматері, що склався у середні віки. Богородицю зображали на повний зріст з піднесеними руками й повернутими від себе долонями. **О.** дістала поширення в іконографії й живопису Візантії та Давньої Русі в IX–XIII ст. Мозаїчне зображення **О.** зберігається в Софіївському соборі в Києві.

Організація Об’єднаних Націй (ООН) — міжнародна організація держав, створена для підтримки і зміцнення миру, безпеки й розвитку співробітництва між країнами. Протягом 25 квітня — 26 червня 1945 р. на конференції у Сан-Франциско (США) представники 51 країни, які до 1 березня 1945 р. стали членами антигітлерівської коаліції, розробили і підписали Статут ООН, який набув чинності 24 жовтня 1945 р. після ратифікації більшістю країн-учасниць. Головні органи ООН: Генеральна Асамблея ООН, Рада Безпеки ООН, Економічна і Соціальна Рада ООН, Рада з опіки, Міжнародний суд ООН і Секретаріат ООН.

Орнамент (від лат. *ornamentum* — прикраса) — візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів (геометричний **О.**), стилізованих рослин (рослинний **О.**), тваринних (“звіриний” **О.**), рідше — антропоморфних мотивів.

Особистість — поняття для позначення усталеного комплексу якостей і властивостей людини, що формуються під впливом відповідної культури суспільства і конкретних соціальних груп та спільнот, до яких вона належить і у життєдіяльність яких включена. Термін характеризує соціальне в людині, а також

міру її суб'єктивності. **О.** поєднує риси загальнолюдського, соціально значущого та індивідуального, неповторного.

Оссолінеум — польський науковий осередок у Львові з бібліотекою, музеєм і друкарнею, заснований у 1817 р. Ю. Оссолінським (звідси і назва), бібліографом та істориком. З **О.** були об'єднані окремі установи: з 1823 р. — музей Любомирських, з 1921 р. — бібліотека Павликовських (заснована 1857 р.). До складу **О.** входять численні архіви польських та укр. магнатів. У 1936 р. бібліотека **О.** налічувала 179490 томів (у тому числі 5380 інкунабул і стародруків та 6270 рукописів), бібліотека Павликовських — 22300 томів. У 1939–1941 рр. і 1945–1955 рр. книжкові фонди і музейні збірки **О.** були віддані Академії наук України і Львівському державному історичному музею. У 1955–1956 рр. основні фонди музею передано Польщі, і **О.** продовжує діяти у Варшаві.

Остракізм (від грец. *ostrakos* — черепок) — у Стародавній Греції (в Афінах, Агросі, Сіракузах та ін. містах) спосіб вигнання окремих громадян за рішенням народних зборів шляхом голосування за допомогою глиняних черепків. Запроваджений у 509 р. до н. е. в Афінах реформатором Клісфеном з метою захисту підвалин демократії. Громадяни, які мали право голосувати, писали на черепках ім'я того, кого вважали небезпечним для демократичного устрою. Якщо збиралося 6 тис. черепків з іменем однієї особи, вона мусила впродовж 10 днів залишити місто. За вигнанням зберігалися громадянські права і власність.

Острозька біблія — перша повна друкowana Біблія у слов'янських країнах, пам'ятка книги доби Ренесансу (1581). Вперше Біблію було перекладено церковнослов'янською мовою в її східнослов'янському (точніше староукраїнському) варіанті. Вона була надрукована в одній з найстаріших друкарень в Україні — Острозькій друкарні, заснованій І. Федоровим у 1580 р. в м. Острозі на Волині. Друкарня припинила діяльність на початку XVII ст.

Острозька школа — греко-словено-латинська колеґія, перша українська школа вищого рівня. Заснована близько 1576 р. князем К. Острозьким. Стала важливим освітнім центром антикаатолицького спрямування. Діяла до 1636 р.

Остромирове Єванґеліє — найдавніша датована пам'ятка старослов'янської писемності в давньоруській редакції. Містить

тижневі євангельські читання. Переписана в 1056–1057 рр. із староболгарського оригіналу дияконом Григорієм.

Оформлювальне мистецтво — галузь декоративного мистецтва, що синтезує зображувальні засоби архітектури, образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, театру, кіно, телебачення, плаката, колажу, фотографії, транспаранта, декоративного озеленення, світлотехніки для оформлення вулиць, майданів, виробничих територій, експозицій, продовольчих і промислових товарів, предметів побуту, стендів, вітрин, різних форм реклами тощо.

Офорт (від фр. *eau forte* — міцна вода, азотна кислота) — вид гравірування на металі, обробленому спеціальним способом кислотою, на основі чого робляться численні відбитки на папері.

П

Пагода (португ. *pagoda*, від кит. “бао-та” — башта скарбів, першоджерело; від санскр. бхагават — священний) — культова буддійська меморіальна споруда і сховище реліквій у країнах Далекого Сходу, побудована у вигляді багатоярусної башти чи павільйону.

Пагуошський рух — громадський рух учених за мир, роззброєння, міжнародну безпеку і наукове співробітництво. Ініціатори **П. р.** (1955) — А. Ейнштейн, Ф. Жоліо-Кюрі, Б. Рассел. Перша конференція відбулася в Пагуоші (Канада) у 1957 р.

Палеоантропология (від грец. *palaios* — старший, давній і *logos* — вчення, знання) — розділ антропології, що вивчає фізичний тип викопних людей (пітекантропи, неандертальці, кроманьйонці та ін.).

Палеоетнологія (від грец. *palaios* — старший, давній, *ethnos* — народ і *logos* — вчення, знання) — розділ історичної етнології, у межах якого вивчаються передусім етноси, що зникли у давнину і середньовіччя (напр., хети, мідяни, скіфи, хазари). **П.** спирається на археологічні джерела, письмові свідчення, відомості наукових дисциплін (етнічної антропології, етнолінгвістики, етнічної ономастики, фольклористики).

Палеоліт (від грец. *palaios* — старший, давній і *lithos* — камінь) — стародавній кам'яний вік, перший і найдавніший період кам'яного віку взагалі, час існування викопної людини, яка користувалась оббитими кам'яними, дерев'яними, кістковими знаряддями, займалась полюванням і збиральництвом. **П.** тривав з часів виникнення людини (понад 2 млн років тому) приблизно до X тис. до н. е.

Палітра (фр. *palette*, від лат. *paletta* — лопатка) — 1) чотирикутна або овальна дошка з дерева, фарфору чи металу, на якій художник змішує фарби під час роботи; 2) гама кольірних сполучень, властивих живопису художника або окремії картині.

Пам'ятник — архітектурний або скульптурний твір, що встановлюється для увічнення важливої історичної події або видатної особи.

Панно (фр. *panneau*, від лат. *pannus* — шматок тканини) — частина поверхні стіни, стелі, дверей, обмежена рамкою і заповнена живописом, мозаїкою або скульптурним рельєфом.

Пантеон (грец. *panteon* — храм усім богам) — 1) пам'ятка давньоримської архітектури — “Храм усіх богів” — велична будівля у вигляді ротонди, перекритої великим (діаметр — 43,2 м) напівсферичним куполом, у центрі якого є отвір для освітлення (діаметр — близько 9 м); 2) місце поховання визначних людей країни (державних діячів, письменників, учених та ін.); 3) усі боги певних культур. Напр., **П.** язичницьких богів Київської Русі кін. X ст. становили Перун, Хорс, Стрибок, Дажбог, Мокш та ін.

Пантоміміка — система тілесних, виразних рухів людини, за допомогою яких вона демонструє свої внутрішні, психофізіологічні стани чи власне ставлення до того, що відбувається з нею і навколо неї, сукупність тілесних, виразних рухів людини, що супроводжують її мовні вирази, переживання та роздуми.

Папа Римський (лат. *papa*, від грец. *pappas* — батько, отець) — глава римської католицької церкви і держави Ватикан. Титул **П. Р.** існує з IV ст. з часів Західної Римської імперії. **П. Р.** вважається намісником апостола Павла, засновника римської церкви, непогрішним у питаннях віри. Його настанови обов'язкові для всіх католиків. **П. Р.** обирається довічно кардинальською колегією із середовища кардиналів таємним голосуванням. Сучасний глава католицької церкви — Іоанн Павло II.

Папірус (грец., з єгип.) — 1) багаторічна водяна рослина Тропічної Африки; 2) матеріал для письма, що виготовлявся із стебел **П.** у стародавні часи та ранньому середньовіччі; 3) назва рукописів на цьому матеріалі.

Парфенон (від грец. *parfenos* — незайманиця) — храм богині Афіни на Акрополі в Афінах, визначна пам'ятка давньогрецького мистецтва. Споруджено 447–438 рр. до н. е. архітекторами Іктіном і Калікратом. Храм складався з великої целли (приміщення для культової статуї) і меншого приміщення, що називалось **П.** (призначений для зберігання скарбів). Ці приміщення по периметру оточувала струнка дорична колонада. Величну біломармурову споруду прикрашали скульптури Фідія та ін. давньогрецьких майстрів. **П.** зруйнований венеціанцями в 1687 р.

Пастель (фр. *pastel*, з італ. *pastello*, зменшувальне від *pasta* — тісто) — 1) сухі, м'які кольорові олівці без оправы; 2) живопис, виконаний олівцями; 3) твір мистецтва, виконаний цією технікою. Гіпотетично вважається, що виник **П.** у другій пол. XV ст., коли виник і посилювся інтерес до багатоколірного малюнка. Термін “*pastello*” вперше вжито наприкінці XVI ст. у трактаті Дж. Ломаццо — італ. теоретика маньєризму.

Патристика (від лат. *pater* — батько) — загальна назва системи теологічних, філософських і соціологічних доктрин християнських мислителів II–VIII ст., так званих отців церкви (Тертуліан, Оріген — II–III ст.; Григорій Назіанзин, Григорій Ніський, Августин — IV–V ст.; Леонтій Візантійський, Боецій — VI ст.; Іоанн Дамаскін — VIII ст.).

Патриції та плебеї — римський народ офіційно складався з патрицій (старої знаті) і плебеїв (вільного населення, яке мало земельну власність). В імператорський період частина плебеїв, втративши земельні володіння, перетворилися на нероб, яких держава взяла на утримання. У I–II ст. кількість утриманців держави досягла 200 тис. осіб. “Хліба й видовищ” — у ці слова вклався своєрідний “світогляд” цієї бездіяльної юрби.

Патріарх (грец. *patriarchos* — родоначальник, від *pater* — батько і *arche* — влада) — 1) найвища духовна особа в деяких християнських, переважно православній, церквах, а також єпархіях у католицизмі. **П.** здійснює зв'язки з іншими автокефальними церквами, контролює діяльність автокефальних архієреїв, нагляд за всіма органами центрального церковного управління,

скликає Помісні собори і головує на них. **П.** належить право помилування і пом'якшування церковних покарань. При **П.** створюється Священний Синод, що складається з постійних і тимчасових членів. При Синоді існують відділи управління справами, зовнішніх зносин, навчальний комітет, господарське управління, пенсійний комітет, видавництво. **П.** обирається Помісним собором; 2) глава роду в родовому суспільстві.

Патріархат (від грец. *pater* — батько і *arche* — влада) — доба в розвитку первісного ладу, що заступила матріархат і характеризувалася панівним становищем чоловіків у сім'ї, господарстві та суспільстві. Характеризувався веденням родоводу по батьківській лінії. Виник на основі розвитку господарської діяльності — розвитку скотарства, плужного землеробства, металообробки. Епоха **П.** — час розкладу первісного ладу, на заключному етапі характеризується виникненням класів і держави.

Пацифізм (від лат. *pacificus* — миротворний) — світогляд, виразники якого засуджують насилля, війни незалежно від їх характеру і мети, стоять за врегулювання міжнародних суперечок через міжнародний суд. **П.** виник у першій пол. XIX ст. після наполеонівських війн, найбільшого поширення дістав на поч. 90-х рр. XIX ст.

Пегас (грец.) — 1) у давньогрецькій міфології — чарівний кінь (іноді крилатий), що здіймався на Олімп і приносив Зевсу блискавки. За іншою легендою — кінь, від удару копита якого забило джерело, що надихало поетів; 2) переносно — “осідлати **П.**” — стати поетом.

Пейзаж (фр. *pausage*, від *paus* — країна, місцевість) — жанр образотворчого мистецтва (або окремих творів цього жанру), в якому основний об'єкт зображення — природа. Спочатку **П.** як зображення природи був тлом у творах ін. жанрів (напр., у портретах). Вважається, що як самостійний жанр **П.** виник у VII ст. у кит. мистецтві. У Західній Європі **П.** сформувався у XVI–XVII ст., а дістав розвитку в XIX — на поч. XX ст. В Україні елементи **П.** з'явилися у XIV–XVIII ст.

Пектораль (від лат. *pectoralis* — нагрудний) — найвидатніша археологічна знахідка за всю історію скіфознавства в Україні; знайдена в 1971 р. у кургані Товста Могила на Дніпропетровщині археологом і поетом Б. Мозолевським. Це велика нагрудна прикраса, яку носили найвищі сановники у стародав-

ньому світі (укр. знахідку археологи датують IV ст. до н. е.). Прикраса виготовлена із золота 958 проби, маса — 1150 г, діаметр — 30,6 см. Композиційно це три ріжкоподібні яруси, з'єднані скрученими золотими трубочками. Нижній і верхній яруси — сюжетні, середній — смужка рослинного орнаменту. Основна тема пекторалі — новий рік. Зберігається в Київському музеї історичних коштовностей України.

“Первісне людське стадо” — умовна назва початкового етапу первіснообщинного ладу, його родової стадії, що існувала в епоху давнього палеоліту. Це період становлення людини і суспільства, який ще називають періодом дикунства. Перехід від **“П. л. с.”** до роду характеризується завершенням формування людського суспільства.

Первісне мистецтво — мистецтво епохи первіснообщинного ладу. Виникло в пізньому палеоліті близько ХХХ тис. до н. е. як відображення умов життя і поглядів первісних мисливців. Спочатку **П. м.** включало примітивне житло, печерні зображення тварин, жіночі статуетки. Пізніше у землеробів і скотарів неоліту розвинулося мистецтво орнаменту. В епоху неоліту, енеоліту, бронзового віку сформувалося мистецтво, пов'язане з землеробською міфологією: орнаментована кераміка і наскельні реалістичні зображення тварин, що вирізнялися високою довершеністю.

Первіснообщинний лад — за соціальною теорією К. Маркса та Ф. Енгельса, перша суспільно-економічна формація, що існувала в усіх народів на ранніх стадіях їхнього розвитку. Характеризується низьким рівнем розвитку продуктивності сил і знарядь праці, природним поділом праці за статтю й віком, спільною власністю на засоби виробництва за наявності особистої власності на знаряддя та речі особистого вжитку.

Пергамент — 1) спеціально оброблена шкіра молодих тварин. Застосовують при виготовленні барабанів та ін. музичних інструментів; 2) до винайдення паперу — матеріал для письма. Назва походить від м. Пергама в Малій Азії, де така шкіра дістала поширення; 3) документ, написаний на такому матеріалі; 4) обгортковий жирю- і водонепроникний папір.

Передвижники — загальна назва укр. і рос. художників реалістичного, демократичного напрямку, що входили до мистецького об'єднання — Товариства пересувних художніх виставок

(ТПХВ), організованого 1870 р. у Петербурзі. П. утверджували народність, національну своєрідність у мистецтві, ставили за мету створювати й популяризувати реалістичне мистецтво, спрямоване на громадсько-естетичне виховання народних мас. З 1871 по 1923 р. ТПХВ влаштувало 48 художніх виставок у Петербурзі, Москві, Києві, Одесі, Харкові та ін. містах. Засновники Товариства — І. Крамської, Г. Мясоедов, В. Перов, М. Ге. Ідеї П. активно пропагував В. Стасов. До складу ТПХВ у різний час входили І. Рєпін, В. Суриков, В. Маковський, І. Шишкін, М. Ярошенко, А. та В. Васнецови, А. Куїнджі, І. Левітан, В. Поленов, В. Серов, О. Саврасов, скульптор Л. Позен та ін. Вони завзято засуджували умовний, відірваний від життя академізм, пізніше (перші десятиріччя ХХ ст.) — декадентські та модерністські течії, сприяли розвитку історичного, портретного, пейзажного жанрів живопису.

Пересопницьке Євангеліє — видатна пам'ятка укр. культури й історії XVI ст., перший переклад укр. мовою Святого Письма (1556–1561). Переклад був зроблений в с. Пересипниці поблизу Рівного на замовлення княгині Н. Гольшанської-Заславської архімандритом Григорієм і переписувачем книжком Михайлом Васильовичем (сином протопопа) із Сянока (Лемківщина). Написане на пергаменті, художньо оформлене невідомим майстром. Зберігається в Центральній науковій бібліотеці НАН України ім. В. Вернадського. На Пересопницькому Євангелії склали присягу на вірність народу України президенти Л. Кравчук та Л. Кучма.

Персоналізм (від лат. *persona* — особа) — течія в сучасній філософії, що вважає особу первинною реальністю і найвищою духовною цінністю, а світ — виявом творчої активності верховної особи — Бога. Виник наприкінці XIX ст. у США (Б. Боун, У. Хокінг, Е. Брайтман та ін.), у Росії (М. Бердяєв, Л. Шестов). У 30-ті рр. ХХ ст. сформувався французький варіант П. (Е. Мунье, Ж. Лакруа).

Петрогліфи (від грец. *petros* — скеля, камінь і *gliphe* — вирізаю) — стародавні (від палеоліту до середньовіччя) зображення на стінах печер, скелях і каменях, виконані фарбою, різьбою, рельєфом та ін.

Печерський патерик — збірка оповідань про життя і чудеса святих ченців Печерського монастиря. В основу покладено пи-

сання Симона, Полікарпа і Нестора. Патерик має велику цінність для пізнання духовного життя в Київській Русі. Із нього дізнаємося про відносини між князем і монахами, монастирські маетки, чесноти чернечого життя, що вважалися найкращими, тощо. Друком **П. п.** вийшов і польською мовою (1635), і церковнослов'янською (1661).

Писанки (красанки) — фарбовані або орнаментовані курячі яйця. Здавна використовувались українцями як обрядові атрибути, оскільки яйце вважалось символом життя. Існує кілька типів розпису писанок — геометричний, рослинний і анімалістичний (зображення фігур тварин). Сюжети мають реалістичну основу (“сонечко”, “рожі”, “сороки” тощо). Поширені майже на всій території України.

Піктографічне письмо (від лат. *pictus* — розмальований і грец. *grapho* — пишу) — повідомлення у вигляді малюнка або послідовності малюнків з метою запам'ятовування. Відоме з часів неоліту.

Піраміда (грец. *pyramis*) — 1) монументальна споруда, гігантська гробниця давньоєгипетських фараонів III–II тис. до н. е., що втілювала ідею про надлюдську велич правителя (напр., піраміда Хеопса в Гізі, XXVIII ст. до н. е.); 2) ступінчаста основа храмів на території Гватемали, Мексики, Перу та ін. країн.

Плакат (нім. *Plakat*, з фр. *placard* — об'ява, афіша, від *plaquer* — наліплювати) — 1) вид образотворчого мистецтва, засіб наочної, найчастіше політичної агітації та пропаганди; 2) оголошення, які вивішуються у громадських місцях з метою інформації, реклами тощо.

Плем'я — тип етнічної спільності й соціальної організації епохи первіснообщинного ладу. Характерні риси — поділ на сім'ї, роди, фратрії; кровна спорідненість у зв'язках між членами П. (у той час як шлюбні стосунки в межах роду і фратрії вже були заборонені); спільність територій, деяких елементів господарства, звичаїв і культур. Для пізнього етапу розвитку властиве самоуправління, що складалося з племінної ради воєнних і цивільних вождів. Утворення союзів П., завоювання і переселення зумовлювали змішування П. і виникнення значно більших спільностей — народностей.

Стосовно виникнення П. існують дві протилежні концепції: воно склалося внаслідок об'єднання кількох самостійних родо-

вих груп; утворилося внаслідок розпаду первісних родових груп в умовах кризи мисливського господарства, що виникла наприкінці льодовикового періоду через зменшення відтворення мисливської здобичі в навколишньому середовищі.

Пленер (від фр. *pleine aire*, букв. — відкрите повітря) — 1) процес живопису відтворення засобами кольорового багатства зображуваних об'єктів, розташованих у повітряному середовищі; 2) у вузькому розумінні — живопис на відкритому повітрі (не в майстерні), де основна увага приділяється вивченню світлових ефектів.

Побутовий жанр — один із жанрів образотворчого мистецтва, що відтворює повсякденні події громадського або приватного життя. Поширений переважно в живописі, а також у скульптурі й графіці.

“Повість временних літ” — літописне зведення, укладене в Києві на поч. XII ст. Становить основу більшості східнослов'янських літописних зведень. Відомі три редакції **“П. в. л.”**: перша — бл. 1113 р., її укладення пов'язують з Нестором (не збереглася); друга — 1116 р. ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром (збереглася у списку в Лаврентіївському літописі); третя — у 1118 р., ім'я укладача невідоме (збереглася у списку в Іпатіївському літописі). У **“П. в. л.”** висвітлюється історія східних слов'ян, обстоюється єдність Русі, міститься заклик до захисту її від зовнішніх ворогів.

Повчання Володимира Мономаха — культурно-літературна пам'ятка Київської Русі. Авторство належить князю Володимиру Мономаху. Складається з трьох окремих частин: релігійні вказівки; правила щодо обов'язків князя; життєпис автора, що має бути прикладом дітям. Мономах говорить про Божу любов і Божу всемогутність, велить дотримуватися присяги, шанувати старших, застерігатися лінощів. Постаць автора становить ідеал християнського лицаря, є прикладом доброго, справедливого християнського володаря, що не дозволяє сильнішим кривдити слабших, зобов'язує опікуватися бідними, сиротами, за святий обов'язок вважає гостинність, у житті керується засадами християнської релігії.

Позитивізм (фр. *positivisme*, від лат. *positivus* — умовний, позитивний) — 1) філософська течія XIX ст., що була заснована О. Контом (1798–1857); 2) методологічна позиція у суспільних

науках, що впливає з розуміння суспільства та його закономірностей за аналогією з природою. Вважає, що науковим є лише знання, здобуте точним використанням наукового методу через збирання і аналіз емпіричних даних та послідовну перевірку гіпотез.

Полемічна культура (від грец. *polemos* — войовничий) — літературна творчість церковно-теологічного та художньо-публіцистичного характеру в Україні у XVI–XVII ст. Виникла на ґрунті релігійно-політичної боротьби і літературних суперечок, полеміки між католицько-уніатськими і православними письменниками у зв'язку з просуванням Ватикану на схід Берестейською церковною унією. Визначні представники: С. Смотрицький, І. Борецький, С. Зизаній, І. Потій, П. Скарга, М. Смотрицький, З. Копистянський, М. Андрелла. Найвидатнішим українським письменником-полемістом був І. Вишенський. Попри темперамент і завзяття полемістів, гостроту висловлювань (включно з лайкою), **П. к.** дала низку цінних літературних творів, важливих також для історії церкви і політичного життя цього періоду, створивши водночас окрему добу в історії української літератури.

Поліс (грец. *polis*) — місто-держава, а також особливий тип соціально-економічного й політичного устрою, що склався у Стародавній Греції. **П.** становив об'єднання приватних землевласників і громадян, які займалися різноманітними промислами та ремеслами і як повноправні його члени мали право на власність. **П.** мав різні форми організації: аристократичну, демократичну, олігархічну. Демократична організація **П.** (напр., в Афінах) спиралася на економічний і політичний суверенітет громад вільних власників і виробників — громадян **П.** Цей суверенітет передбачав для кожного громадянина обов'язок, насамперед шляхом голосування на народних зборах, брати участь у вирішенні державних питань, у визначенні долі своєї батьківщини. Народні збори були верховним органом управління, якому належало право остаточного розв'язання найважливіших проблем. Вагомою особливістю **П.** була збіжність політичної та військової організації. Громадянин-власник водночас був і воїном, який забезпечував недоторканність **П.** і своєї власності. **П.** постає як реальна єдність політичної структури й громадянського суспільства, що сприяло розвитку полісного патріотизму, духу рівноправності та свідомому виконанню законів,

які закріплювалися здебільшого у вигляді записаної конституції. **П.** мав власну систему цінностей. Найважливішою її складовою була впевненість у тому, що **П.** — найвище благо, що існування людини поза його межами неможливе, а добробут окремої особи залежить від добробуту **П.**

Політеїзм (від грец. *poli* — багато і *theos* — бог) — багато-божжя, етап розвитку релігії, що характеризується поклонінням багатьом богам. Виник з первісних вірувань — тотемізму, фетишизму, анімізму в період розкладу первісної общини. У формуванні ієрархії богів відбилися суспільний поділ праці, відносини панування й підкорення. Згідно з еволюційною теорією **П.** закономірно змінюється монотеїзмом (єдинобожжям).

Політична культура — 1) сукупність політичних знань, духовних цінностей, принципів, засобів політичної діяльності, політичного досвіду і традицій; 2) ступінь політичного розвитку й активності людини, вміння впроваджувати політичні знання у практику; 3) процес, засіб, форма реалізації політичних знань, ціннісних орієнтацій людини.

Поп-арт (англ. *pop art*, скор. від *popular art* — популярне, загальнодоступне мистецтво) — неоавангардистський напрям в американському і західноєвропейському мистецтві, що виник наприкінці 1950–1960 рр. Представники **П.-а.** відтворюють типові предмети сучасного урбанізованого побуту (речі домашнього вжитку, деталі машин, упаковки товарів тощо); використовують прийоми реклами, преси, телебачення, кіно, фотографії, коміксів та ін.; досягають зорового ефекту за допомогою новітніх штучних матеріалів і складних технічних прийомів.

Портрет (фр. *portrait*) — 1) в образотворчому мистецтві — зображення конкретної людини або групи людей; жанр образотворчого й фотомистецтва; твір цього жанру. За призначенням, специфікою форм і характером виконання розрізняють **П.** станкові (картина, бюст, графічний аркуш), монументальні (монумент, фреска, мозаїка), парадні й інтимні, шаржі, портретні рельєфи на меморіальних дошках, медалях, монетах, гемах, портретну мініатюру. **П.** бувають на весь зріст, поясні, погрудні, анфас, у профіль тощо. Специфічним різновидом **П.** є автопортрет; 2) у літературному творі — опис зовнішності персонажа, один із засобів створення художнього образу.

Постамент (лат. *postamentum*, від. *postitus* — поставлений), п'єдестал — архітектурна основа творів скульптури (напр., пам'ятника), на якій встановлюють (у музеї) твір станкової скульптури.

Постімпресіонізм (від лат. *post* — після та імпресіонізм) — загальна назва течій у фр. живопису кін. XIX — поч. XX ст., що виникли як реакція на імпресіонізм з його інтересом до випадкового і швидкоплинного. Сприймавши від імпресіонізму чистоту кольору, П. протиставив йому пошуки постійних основ буття, а також узагальнюючих, синтетичних методів живопису. Представники П. — П. Сезанн, В. ван Гог, П. Гоген, А. Тулуз-Лотрек.

Почаївська лавра — найбільша православна святиня Волині й друга після Києво-Печерської лаври в Україні пам'ятка XVI–XVII ст. За переказом, заснували ченці Києво-Печерського монастиря, які втекли від нападу татар у 1240 р. Вперше згадується в 1527 р. У 1597 р. укр. шляхтянка А. Гойська подарувала монастирю чудотворну ікону Божої Матері, яку привіз на Волинь у 1559 р. грецький митрополит Неофіт. За легендою, у 1675 р. завдяки цій іконі турки відступили від монастиря. Розквіт пов'язаний з діяльністю ігумена Йова Зазіла (перша пол. XVII ст.). У 1713 р. монастир перейшов до українських греко-католиків, а в 1831 р. — повернутий православним. До святинь П. л. належить відбиток стопи Божої матері з цілющою водою, її чудотворна ікона та мощі преподобного Йова. Найвидатніші споруди: Успенський собор (1771–1783), Святотроїцька церква (1649), Троїцький собор (1906–1912), келії (1771–1780), архіерейський дім (1825), дзвіниця висотою 65 м (1861–1871), друкарня (1618). Усі ці споруди багаті на живопис, скульптури, оригінальні орнаменти. Т. Шевченко створив малюнок “Почаївська лавра з півдня”.

Почуття — найвища емоція, характерна людині та пов'язана зі ставленням до людей, предметів, явищ, подій та багато іншого, що оточує людину. П. — це не тільки емоції, а й мотиви поведінки, вони не дані з народження, а виховуються в людині, можуть багаторазово змінюватися впродовж її життя. П. поділяються на класи: моральні, естетичні та ін.

Право — система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, що регулюють суспільні відносини,

дотримання і виконання яких забезпечується переконанням чи за допомогою державного примусу, історією розвитку (звичаєве право) і традиціями народу. Поступово правотворча діяльність стає монополією держави: її законодавчих органів та судів (прецедентне право). Формою виявлення П. є законодавство як сукупність законодавчих актів. Сутність П. визначається характером суспільно-економічного ладу і політичної структури держави.

Православ'я — одне з трьох поряд з католицизмом і протестантизмом відгалужень християнства. Сформувалося після розколу церкви в 1054 р. на Східне і Західне. На відміну від католицизму П. не має єдиного церковного центру, що об'єднував би віруючих у масштабах планети. Перші християнські центри, такі як Александрія, Антіохія, Константинополь, Єрусалим, після розпаду Римської імперії перетворилися на самостійні церкви. Богословські основи П. визначились у Візантії в IX–XI ст. Нині існує близько 20 автокефальних і кілька автономних православних церков, кожна з яких за переліком — динтиком — посідає визначне місце у структурі Вселенського православ'я. П. після третє місце у християнстві після католицизму і протестантизму за кількістю віруючих.

Президент України — визначений Конституцією та законами України глава держави. П. У. може бути обраний громадянин України, який досяг 35-річного віку, має право голосу і проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років, володіє державною мовою. П. У. обирається громадянами України строком на 5 років на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Одна й та сама особа не може бути П. У. більше двох строків поспіль. Рішення про оголошення виборів П. У. приймає Верховна Рада України. Порядок проведення виборів визначається законом. Новобраний П. У. вступає на пост з моменту складання присяги народу на урочистому засіданні Верховної Ради України не пізніше 30 днів після обрання. Текст присяги наведений у ст. 104 Конституції України. П. У. є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини й забезпечення громадянської злагоди в суспільстві.

Примітивізм (примітив) (від лат. *primitivus* — початковий) — в образотворчому мистецтві кін. XIX–XX ст. навмисне спро-

щення зображальних засобів і звернення художників до форм т. з. примітивного мистецтва давніх позаєвропейських цивілізацій, дитячої творчості. Ці пошуки часто поєднувались з різними формальними експериментами постімпресіонізму, авангардизму.

Проміскуїтет (від лат. *promiscus* — змішаний, спільний) — за Л. Морганом, стадія необмеженої свободи статевих зносин у первісному суспільстві, що передувала виникненню шлюбу й сім'ї. **П.** існує як пережиток у деяких громадах, що виявляється в непорядкованих статевих зносинах під час культових свят і обрядів.

Просвітництво — термін для позначення періоду в європейській історії безпосередньо перед Великою французькою революцією 1789 р., а також ідейної течії в культурі сер. XVIII ст. Видатні представники **П.** — Дж. Локк (Англія), Вольтер, Ж. Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, П. Гольбах, Д. Дідро (Франція), Г. Лессінг, Й. Герде, Ф. Шиллер, Й. Гете (Німеччина), Б. Франклін, Т. Джефферсон, Т. Пейн (США) — боролися за встановлення “царства розуму”, заснованого на “природній рівності”, за звільнення людини від станових і релігійних обмежень, політичну свободу і громадянську рівність. Велике значення у цьому приділялось освіті й поширенню наукових знань.

Протестантизм (нім. *Protestantismus*) — один з основних напрямів християнства (поряд з католицизмом і православ'ям). **П.** виник у руслі католицизму як опозиція до католицької церкви у процесі Реформації XVI ст. Початком Реформації (1517 р.) вважається виступ Мартіна Лютера (1483–1546) проти індульгенцій та претензій пап на контролювання віри й совісті на правах посередника між Богом і людьми. **П.** породив багато самостійних церков і сект (понад 250): лютеранство, кальвінізм, англіканську церкву, баптизм, адвентизм, п'ятдесятників та ін. Характерні ознаки **П.**: відсутність принципового протиставлення духовенства мирянам, відмова від складної церковної ієрархії, спрощення культу, відсутність чернецтва, відкидання культу богородиці, святих, ікон. Основне джерело віровчення — Святе Письмо. Нині у світі налічується до 480 млн прихильників протестантизму.

Проторенесанс (від грец. *protos* — перший і *ренесанс*) — період в історії італ. культури (XIII — поч. XIV ст.), що передував

Високому Відродженню й підготував основу для його розвитку. **П.** характеризується підвищеним інтересом до реального життя і зверненням до традицій античного світу. Представники: Данте, Петрарка, Джотто та ін.

Пуризм (фр. *purisme*, від лат. *purus* — чистий) — напрям у фр. живописі кін. 10–20-х рр. ХХ ст. Представники **П.** заперечували декоративні тенденції кубізму, прагнули до раціоналістично окресленого передання “стійких” предметних форм. Для творів пуристів характерні площинність, плавна ритміка напівпрозорих силуетів і контурних обрисів предметів.

Р

“Рамаєна” — давньоіндійська епічна поема, створена в IV–II ст. до н. е. Написана санскритом. Автором її вважається легендарний поет Вальмікі. У центрі поеми — подвиги царя Рами, який був перевтіленим богом Вішну. У середні віки стала однією із священних книг індуїзму. **“Р.”** перекладено укр. мовою.

Реалізм (лат. *realis* — суттєвий, предметний, дійсний, від *res* — річ) — художній метод, що полягає в об’єктивному, правдивому відображенні дійсності в мистецтві різними засобами залежно від специфіки видів художньої творчості. У процесі розвитку мистецтва **Р.** набирав різних форм: просвітительський (XVII–XVIII ст.), критичний (XIX–XX ст.), соціалістичний (у XX ст. у колишньому СРСР).

Реквієм (від лат. *requiem* — спокій, першого слова лат. тексту *“Requiem aeternam dona eis, Domine”* — “Спокій вічний дай їм, Господи”) — багатоголосний циклічний вокальний чи вокально-інструментальний твір скорботно-патетичного характеру. Виник у середньовічній церковній музиці як заупокійна меса. Поступово, втрачаючи суто культове призначення, у XVII–XVIII ст. почав виконуватись у концертах. Всесвітньо відомі **Р.** В. Моцарта, Г. Берліоза, Дж. Верді та ін.

Релігія (від лат. *religio* — благочестя, набожність, святиня) — світосприйняття, світорозуміння, а також поведінка і специфічна діяльність, в основу яких покладено віру в існування надприродних сил (богів, душ тощо).

Рельєф (фр. *relief*, від лат. *relevo* — піднімаю) — скульптурне зображення на площині. **Р.** може бути самостійним твором або частиною архітектурної композиції.

Ренесанс (фр. *Renaissance*, від лат. *renaiscor* — відроджуєсь) — див. Відродження.

Репертуар (фр. *repertoire*, від лат. *repertorium* — список, опис) — 1) сукупність творів (драматичних, музичних та ін.), які виконуються певний період у театрі, на концертній естраді; 2) ролі, партії, музичні та літературні твори, з якими виступають актор, співак, читець, музикант. Існують поняття сучасного й класичного **Р.** Розрізняють **Р.** за видами театрів (оперний, естрадний), стилями і жанрами (романтичний, комедійний, трагедійний).

Репродукція (лат. *re i produco* — виробляю, створюю) — 1) фотографічне або поліграфічне відтворення зображень (творів живопису, друкованого тексту, карт, документів, фотознімків тощо); 2) картина, малюнок, кресленик, фотознімок тощо, виготовлені поліграфічним способом. При точному переданні всіх особливостей об'єкта **Р.** називають факсимільною.

Рестаурація (від лат. *restauratio* — відновлення) в архітектурі й мистецтві — закріплення та відновлення зруйнованих або пошкоджених творів мистецтва і споруд. Становить складову охорони пам'яток історії та культури.

Реформація (від лат. *reformatio* — перетворення, поліпшення) — суспільний антифеодальний рух у Західній і Центральній Європі в XVI ст., який розгорнувся під ідеєю боротьби проти католицької церкви як основної ідеологічної опори феодалізму. **Р.** розпочалася в Німеччині після виступу Мартіна Лютера проти індульгенції. Ідеологи реформаційного руху заперечували потребу в існуванні католицької церкви з її ієрархією і духовенства як посередника між людьми й Богом. **Р.** поклала початок протестантизму і значно прискорила становлення культури Нового часу в Європі.

Римський клуб — неурядова організація, яка об'єднує найвідоміших вчених світу, які займаються глобальними проблемами, зокрема екологічною. З середини 80-х рр. **Р. к.** почав висувати різні програми трансформації суспільних систем, удосконалення політичних інститутів влади, розвитку особистості.

Ритуал (від лат. *ritualis* — обрядовий) — обов'язкове дійство з певними ознаками театралізації, побудоване на емоціях, уявленнях, діях стосовно якогось божества або природного явища, яким воно присвячено.

Рід — суспільна організація первісного суспільства, що ґрунтується на кровних родинних зв'язках й існує у формі матріархату чи патріархату, становить ядро общини. Характерні риси **Р.** — спільна мова, звичаї та релігійні вірування, заборона шлюбних відносин у межах **Р.**

Робітники — працівники переважно фізичної праці, безпосередньо зайняті створенням матеріальних цінностей і наданням послуг; поділяються на робітників фізичної праці (“сині комірці”), конторських працівників і технічно обслуговуючий персонал (“білі комірці”).

Родовий лад (або, за періодизацією Л. Моргана, варварство) — час повного утвердження виробничих відносин первісного суспільства за часів пізнього палеоліту. За **Р. л.** основним осередком суспільства був рід.

Роза — в архітектурі кругле вікно з кам'яною рамою у вигляді променів від центра або у вигляді складного візерунка з кілець, ромбів, трилисників. У будівлях соборів висота таких вікон сягала понад 10 м. **Р.** дістала поширення в архітектурних творах романського стилю й готики.

Розпис декоративний — сюжетні або орнаментальні живописні зображення на будівлях та ужиткових предметах. У народному мистецтві **Р. д.** — самостійна галузь творчості. Існують окремі осередки народних художніх промислів (Петриківка та ін.), де виготовляють переважно твори, оздоблені **Р. д.**

Рококо (фр. *rococo*), рокайль (від орнаментального мотиву рокайль) — стиль, що розвинувся в європейському образотворчому мистецтві першої пол. XVIII ст. Виник у Франції. Характерні ознаки — декоративність, химерність і фантастичність орнаментальних мотивів, вигадливість форм. Вирізняється примхливо-вишуканим оздобленням інтер'єру, манірністю образів. Від стилю бароко відрізняється переважно дрібнішими та складнішими формами, вигнутими і переплетеними лініями. Елементи стилю **Р.** використовував у Росії архітектор В. Растреллі, а в Україні — І. Григорович-Барський.

Романський стиль (від лат. *romanus* — римський) — переважно архітектурний стиль, що поширився у країнах Західної, Центральної та частково Східної Європи в X–XII ст. (подекуди й у XIII ст.). У період феодальної роздробленості споруди **Р. с.** вирізнялися важкими формами, масивністю, що зумовлювалось метою оборони. У цьому стилі будували замки, міські споруди, монастирські комплекси фортечного характеру.

Романтизм (фр. *romantisme*) — художній метод, що склався наприкінці XVIII — на поч. XIX ст. у європейській та американській художній культурі. Прихильники **Р.** відкидали раціоналістичні догми класицизму, висували на перший план духовне життя людини. Характерна ознака — зображення героїв із сильним характером у незвичайних обставинах. Утвердження самоцінності духовно-творчого життя особи, зображення сильних постатей, героїки національно-визвольної боротьби поєднуються в **Р.** з мотивами “світової скорботи”, “нічної” сторони душі. Значне місце в **Р.** посідає інтерес до національного минулого, його ідеалізація. Найвідоміші представники **Р.** у літературі — Дж. Байрон, П. Шеллі, В. Гюго, А. Міцкевич, М. Лермонтов, у музиці — Ф. Шуберт, Р. Вагнер, Н. Паганіні, Ф. Ліст, Ф. Шопен, Г. Берліоз, у живопису — Е. Делакруа, У. Тернер, О. Кіпренський.

Роменська культура — археологічна культура VIII–X ст., залишена східнослов'янськими племенами на Дніпровському Лівобережжі. Назва походить від м. Ромен Сумської обл., де на поч. XX ст. вперше було виявлено археологічні пам'ятки (городища, селища, могильники) цієї культури.

С

Садово-паркове мистецтво — мистецтво створення садів, скверів, парків та ін. озеленюваних територій. Передбачає розпланування території, добір рослин, їх групування та розміщення, зведення спеціальних паркових споруд, водоймищ, архітектурних форм тощо. **С.-п. м.** в Україні: напр., парки “Софіївка” в Умані, “Олександрія” у Білій Церкві, Тростянецький у селищі Тростянець, Ландшафтний у Києві, Сокиринський у Чернігівській обл., Стрийський у Львові.

Сакральність (від лат. *sacrum* — священна річ, дія) — світоглядна категорія, що виокремлює сфери буття, що сприймаються як відмінні від буденної реальності (профанного), особливо ціннісні, священні.

Салтівська культура — археологічна культура VIII–X ст., залишена різноетнічними племенами Хазарського каганату. С. к. вперше було виокремлено в 1900 р. Назва походить від с. Верхнього Салтова (тепер Вовчанського р-ну Харківської обл.), де виявлено катакомбний могильник цієї культури. В Україні поширена в басейні Сіверського Донця, Приазов'ї та Криму. С. к. поділяється на два основних варіанти: лісостеповий та степовий. За археологічними та антропологічними даними пам'ятки лісостепового варіанта залишені аланами, степового — булгарами.

Санскрит (від санскр. *samskrta* — оброблений, довершений) — літературно оброблений різновид давньої індійської мови. В Індії використовується як мова гуманітарних наук і релігійного культу.

Сатира (лат. *satira*, букв. — суміш, усяка всячина) — форма комічного в подіях та явищах громадського чи побутового життя з метою їх викриття і заперечення, в якій піддаються різкому, осудливому осміюванню негативні риси, вади у вдачі персонажа. Основні ознаки С. — гіперболізація, підкреслена тенденція, загострення життєвих проблем.

Світогляд — загальна система поглядів людини на світ і своє місце у світі, а також зумовлені цими поглядами основні життєві позиції, установки, переконання, ідеали, засади пізнання тощо.

Секуляризація (від лат. *secularis* — світський) — 1) звільнення від церковного впливу у громадській та інтелектуальній діяльності, художній творчості; 2) вилучення чогось із церковного відання і передання громадському чи суспільному (напр., шкільного викладання); 3) перетворення церковної та монастирської власності на державну.

Сентименталізм (фр. *sentiment* — почуття) — стиль у європейській та американській літературі й мистецтві другої пол. XVIII — поч. XIX ст. Характерна ознака — надмірна чуттєвість. Основні представники С. — письменники групи “Буря і натиск” у Німеччині на чолі з Й. Гердером.

Середні віки — термін, запроваджений у XV–XVI ст. італ. гуманістами для позначення певної доби в історії людства. Про-

тягом розвитку історичної науки значення його змінювалося. У XVII–XVIII ст. **С. в.** називали добою від “загибелі” античності до розквіту європейської культури в різні часи (V–XV ст.). А в радянській історіографії **С. в.** називали час від загибелі Західної Римської імперії (476 р.) до Англійської революції сер. XVII ст. Загальновизнаних хронологічних меж **С. в.** не існує. Найчастіше історію **С. в.** поділяють на такі періоди: кінець V–X ст. (раннє середньовіччя), XI–XIII ст. (високе середньовіччя) та XIV–XV ст. (пізнє середньовіччя).

Символізм (від фр. *symbole* — символ) — напрям у європейському і російському мистецтві 1870–1910 рр. Характерна ознака — намагання відобразити через символи “речі у собі”, що лежать поза межами чуттєвого сприймання. Основні представники в літературі — П. Верлен, П. Валері, А. Рембо, М. Метерлінк, Е. Верхарн, О. Блок, Ф. Сологуб, в образотворчому мистецтві — П. Гоген, М. Чюрльоніс, М. Врубель.

Синкретизм (від грец. *synkretismos* — об’єднання) — стан неподільності, властивий етапу нерозвиненості якогось явища, зокрема мистецтво на первинних стадіях культури людства, коли музика, спів, поезія, танок не були відокремлені один від одного.

Синтез мистецтв (від грец. — з’єднання, складання) — органічне поєднання, взаємозв’язок різних видів мистецтв, що сприяє естетичній організації матеріального і духовного середовища людини (архітектурні або ландшафтно-монументальні ансамблі), а також створенню якісно нового художнього явища в часі (театр, вистави, кіно- і телефільми, вокальні й вокально-інструментальні твори та ін.). Напр., у драматичному і музичному театрі, кіно й телебаченні поєднується (синтезується) творчість драматурга, композитора, акторів-виконавців, режисера, художника, оператора та багатьох ін.

Сім чудес світу — давня назва пам’яток, які в уявленні античного суспільства сприймалися найушлавленишими. До них належать єгипетські піраміди (IV–III тис. до н. е.), храм Артеміди в Ефесі (бл. 550 р. до н. е.), Мавзолей у Галікарнасі (IV ст. до н. е.), терасні звисаючі сади Семіраміди у Вавилоні (VII ст. до н. е.), статуя Зевса в Олімпії (бл. 430 р. до н. е.), статуя Геліоса на острові Родос (Колос родоський, бл. 292–280 рр. до н. е.), маяк в Александрії (бл. 280 р. до н. е.). Збереглося

тільки одне з чудес світу — піраміди Єгипту, про інші лише відомо з давніх літературних джерел.

Сім'я — заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала соціальна група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною відповідальністю і взаємодопомогою.

Скань — вид ювелірної техніки; художні вироби з тонкого золотого, срібного чи мідного дроту (гладкого або звитого в мотузочки) у вигляді ажурних або напаяних на металевий фон візерунків. С. поєднують із зерню та емаллю. Те саме, що й філігрань.

Скіфи (скити, сколоти) — споріднені племена північноіранської мовної групи індоєвропейської сім'ї, що жили в VII ст. до н. е. — III ст. н. е. на території південно-східної частини сучасної України. Наприкінці VII — на поч. VI ст. до н. е. утворили велике політичне об'єднання — Скіфію. Основні заняття — землеробство, скотарство, обробка металів. Вели торгівлю з античними державами Північного Причорномор'я. У III–II ст. до н. е. були витіснені з причорноморських степів сарматами. Наприкінці II — на поч. III ст. н. е. Скіфія як політичне об'єднання перестала існувати. Найдавніші пам'ятки мистецтва території України — різьблені платівки з кістки, виконані у “звіриному стилі”. Із VII ст. до н. е. збереглися зразки скульптури (кам'яні баби). Скіфське мистецтво IV–III ст. до н. е. відоме за знахідками з курганів Чортмлик, Куль-Оба, Солоха, мелітопольський курган, Товста Могила та ін. Мистецтво III–II ст. до н. е. пов'язане зі скіфською державою на території Криму, де розвивалася міська культура (кам'яний мавзолей у Неаполі Скіфському, фресковий живопис). Скіфське мистецтво істотно впливало на розвиток мистецтва північного Причорномор'я та східної Європи, зокрема України. У художній літературі історія скіфів відтворена у творах Н. Корольова (“Скіфський скарб”), В. Владка (“Нащадки скіфів”), І. Білика (“Дарунки скіфів”) та ін.

Скоморох, скомороство — 1) за часів Київської Русі — блазень, мандрівний середньовічний актор при дворі князя, монарха, що розважав господаря та його гостей різними витівками, жартами, удаючи із себе дурника, штукаря; 2) заняття, професія скомороха.

Скульптура (лат. *sculptura*, від *sculpo* — висікаю, вирізаю) — вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємність,

тривимірну форму й виконуються з твердих або пластичних матеріалів (камінь, метал, глина, гіпс тощо). Об'єктом зображення в С., як правило, є людина, рідше — тварини, ще рідше — природа і речі. Розрізняють два основних різновиди С.: круглу і рельєф. Кругла С. — статуя, скульптурна група, статуетка, торс, бюст тощо. Вона вільно розміщується у просторі й потребує кругового огляду. Рельєф передбачає зображення на площині, що створює його тіло.

“Слово о полку Игоревім” — пам'ятка літератури доби Київської Русі. Написана не пізніше 1187 р., автор невідомий. У **“С. о п. І.”** розповідається про невдалий похід Новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців у 1185 р. Твір лірико-епічного жанру, виражає ідею припинення міжусобних чвар задля об'єднання сил перед навалою татаро-монголів.

“Слово про закон і благодать” — твір ораторського мистецтва Київської Русі. Написаний між 1037 і 1043 р. Іларіоном і виголошений на честь відкриття Софійського собору в Києві. Спрямовувалось на утвердження самостійності й незалежності руської церкви і держави. Автор прославляє великого київського князя Володимира Святославича, інших князів, руський народ.

Собор — 1) зібрання єпископів для обговорення важливих питань церковного й релігійного життя. Розрізняють С. Вселенські та Помісні; 2) головний храм єпархії, міста чи монастиря, де вища духовна особа здійснює богослужіння.

Собор Софійський — визначна пам'ятка архітектури періоду Київської Русі. Споруджено за часів Ярослава Мудрого (за одними джерелами — у 1017 р., за іншими — у 1037 р.). С. С. був громадсько-політичним і культурним осередком Київської держави, головним митрополічним храмом. Тут було створено найкращу на той час бібліотеку, де зберігалося понад 900 фоліантів рідкісних рукописів та перекладів, що містили відомості з історії, астрономії, географії, філософії тощо. У соборі відбувались урочисті церемонії саджання князів на престол, прийоми іноземних послів. Протягом багатьох років собор був місцем поховання великих князів і митрополитів. Тут поховані Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, патріарх Київський і всієї Русі-України УАПЦ Володимир (у мирі В. Романюк) та ін. С. С. — перлина світової архітектури. Донині тут збереглося понад 250 кв. м

мозаїки, що налічує 177 відтінків кольорового каменю і смальти (особливого виду скла). Стіни собору розписані фресками. Особливо цінний фресковий груповий портрет сім'ї Ярослава Мудрого та під самим куполом собору — велична постать слов'янської богині Оранти (давньохристиянська Богоматір, заступниця людей, покровителька бідних). Нині С. С. — державний архітектурно-історичний заповідник. Події, пов'язані зі зведенням собору, і його стан у ХХ ст. зобразив письменник П. Загребельний у романі “Диво”. Образ укр. святині відтворено на стогривневій купюрі сучасних укр. грошей.

Соборність — гармонійна цілісність людини, світу й церкви, спосіб розв'язання всією громадою проблем.

Софіст (грец. — знавець, мудрець) — давньогрецький філософ, професійний оратор, фахівець у навчанні мудрості й красномовства. С. пропагували необхідність освіти.

Соц-арт — течія рос. мистецтва 60–70-х рр. ХХ ст. Виник як реакція рос. художників на американський поп-арт, що проник до СРСР шляхом нелегального ввезення численних репродукцій. Наслідуючи традиції російського авангарду, московські художники висміювали сучасну їм дійсність, використовуючи у своїх творах підкреслену іронію, сарказм, пародії. Внаслідок цього напрікінці 70-х рр. більшість із них були змушені емігрувати.

Соціалістичний реалізм — творчий метод літератури й мистецтва країн соціалістичної орієнтації ХХ ст. Творці канонів С. р. вважали його суттю “історично конкретне зображення дійсності в її революційному розвитку, життєву правду, виражену в художніх образах з позицій комуністичного світогляду”. В основу С. р. було покладено “матеріалістичну філософію” марксизму, розроблену В. Леніним. Найголовнішими рисами С. р. вважалися народність, партійність, гуманізм. Визначення “соціалістичний реалізм” прийняв перший з'їзд радянських письменників 1934 р. За його рішенням С. р. мав стати єдиним творчим методом для всіх художників. Отже, офіційно визнавалося, що різноманіття, властиве авангардним течіям 20-х рр., неприпустиме. Після завершення Другої світової війни й утворення “соціалістичної системи” метод С. р. став обов'язковим і для мистецтва Болгарії, Польщі, НДР, Чехословаччини, Китаю, В'єтнаму, Куби та ін. країн. З розпадом “соціалістичної системи” метод С. р.

почав швидко зближатися з реалістичними напрямками світового мистецтва ХХ ст.

Станкове мистецтво — термін, яким позначаються твори образотворчого мистецтва, що мають самостійний характер (портрет, пейзаж, бюст, малюнок та ін.). Назва “С. м.” походить від слова “станок” (мольберт, станок скульптурний), на якому виконують той чи інший художній твір.

Старий (Ветхий) Заповіт — перша частина Біблії, канонізована як “священне писання” релігійною традицією іудаїзму й християнства на відміну від Нового Заповіту, який визнає лише християнство. **С. З.** розповідає про те, як Бог створив всесвіт, про гріхопадіння людини, аналізує минуле і передбачає майбутнє. **С. З.** створювали впродовж ІХ–ІІ ст. до н. е. іудейські священнослужителі на основі легенд, міфів та переказів народів Стародавнього Сходу. **С. З.** істотно вплинув на формування ідеології християнства та ісламу, розвиток духовної культури людства.

Статуя (лат. *statua*, від *statuo* — ставлю, встановлюю) — кругла скульптура, що зображує людину або тварину, має тривимірний об’єм і, як правило, встановлюється на постаменті. Маленькі **С.**, якими прикрашають інтер’єр, називаються статуєтками.

Стела (від грец. — стовп) — вертикальна кам’яна плита з написом або рельєфним зображенням.

Стилізація — 1) в архітектурі — імітація того чи іншого стилю. **С.**, як правило, не позначена глибиною змісту, позбавлена органічного поєднання форми та змісту; 2) в образотворчому, декоративному мистецтві та дизайні — узагальнене зображення різних об’єктів умовними прийомами (напр., **С.** акантових листків на капітелі коринфського ордера).

Стоїцизм (грец. *stoa* — портик, галерея з колонами в Афінах, де навчав Зенон з Кітіону — засновник **С.**) — напрям античної філософії епохи еллінізму. Відродив учення Геракліта про вогонь Логос. В етиці **С.** близький до кініків. Але не поділяє їх негативного ставлення до культури. Розвивав ідею космополітизму: усі люди — громадяни космосу як світової держави. Стоїчний космополітизм теоретично урівнював перед світовим законом усіх людей — вільних і рабів, греків і варварів, чоловіків і жінок. Етика **С.** була переосмислена християнством.

Субкультура (від лат. *sub* — під і *культура*) — 1) культура як система цінностей, установок, моделей поведінки, життєвого

стилю будь-якої соціальної групи, яка є цілісним, самостійним утворенням у межах домінуючої культури; 2) сукупність окремих негативно інтерпретованих норм і цінностей традиційної культури, які функціонують як елементи культури злочинних груп.

Супрематизм (від лат. *supremus* — найвищий) — умовна назва напряму в руслі авангардизму в образотворчому мистецтві, створеного на початку ХХ ст. К. Малевичем. Ідеї С. втілювалися в поєднанні найпростіших різнокольорових і рівновеликих геометричних фігур (прямокутників, трикутників, смуг та ін.), з яких створюються врівноважені асиметричні композиції, пройняті внутрішнім рухом.

Суфізм (від араб. суф — шерсть, вовняний плащ) — містичне вчення в ісламі, що проповідує аскетизм, С. виник у VIII–IX ст. на території сучасного Іраку та Сирії. Відкидав традиційну мусульманську обрядність. Спирався на т. з. інтуїтивне пізнання бога через містичне злиття з ним. Для цього вчення був характерний екстаз, що досягався шляхом особливих танців та багаторазовим повторенням молитов.

Схоластика (грец. *scholastikos* — шкільний, учений) — 1) тип релігійної філософії, якому притаманне поєднання богословських ідей з раціоналістичною методикою їх розв'язання; 2) переносно — відірване від життя безплідне розмірковування.

Сюрреалізм (фр. *surrealisme* — надреалізм) — напрям авангардизму в художній літературі ХХ ст. Виник у 20-х рр., поширився у 30-х рр. Термін запровадив фр. поет Г. Аполлінер. Естетична концепція С. пройнята ідеями інтуїтивізму і фрейдизму. Основним об'єктом відображення для сюрреалістів постає сфера підсвідомого. Основні представники: письменники — А. Бретон, Т. Тцара, художники — М. Ернст, Ж. Міро, С. Далі та ін.

Т

Табу (полінезійське) — категорична заборона певних дій, порушення якої призводить до жорстокого покарання; система заборони вчинків людей, що формувалась у первісному поліне-

зійському суспільстві як норми первісної моралі й збереглася в усіх народів.

Талант (грец., букв. — терези) — високий рівень розвитку здібностей людини, що забезпечує можливість досягнення успіхів у тому чи іншому складному виді людської діяльності чи в кількох видах діяльності.

Танець — танок, вид мистецтва, в якому художні образи створюються засобами музичної та хореографічної виразності (рух, жест, міміка). Найдавніші танці українського народу — веснянки, гаївки, гагілки — мають спільну назву “хороводи”, або “танки”. У минулому їх виконання було пов’язане з обрядовими діями, нині — це частина репертуару виконавських колективів. Текст, музика і хореографія **Т.** органічно поєднані. У хороводах відбиваються трудові процеси (бондарі, ковалі, сівачі та ін.), родинно-побутові відносини (подоляночка, нелюб та ін.), а також рідна природа, патріотичні почуття (“А вже весна”, марена та ін.). Українські побутові танці (метелиці, гопаки, козачки) виникли і розвинулись у період становлення української народності. Основою їх стали хороводи побутової тематики. Сюжетні танці — новий етап у розвитку хореографічного мистецтва України. Вони є природним продовженням трудової тематики хороводів. Сюжетні танці — тематично найбагатші, у них відбито працю (лісоруби, ковалі та ін.), народну героїку (опришки, Гонта та ін.), побут (Катерина, Роман, волинянка та ін.), окремі явища природи (“Тони вітер” “Зіронька”), звичаї птахів і тварин (гусак, бичок). Мелодії сюжетних танців мають ту ж назву, що й танець. Вони посилюють його емоційну виразність, визначають характер виконання. Народний танець став основою балетів.

Ташизм (від фр. *tachi* — пляма) — абстрактний експресіонізм, безформне мистецтво, різновид абстракціонізму 1940–1950-х рр. Представники (Дж. Поллок у США, П. Сулаж у Франції, К. Аппел у Нідерландах) проголосили своїм метод позасвідомої дії та автоматизм творчості, створюючи експресивні композиції з доволі накладених на полотно плям та мазків.

Театр (від грец. *theatron* — місце для видовищ, видовище) — 1) вид мистецтва, засобом вираження якого є сценічна дія акторів перед публікою. Витоки **Т.** — у давніх сільських ігрищах, масових народних обрядах; 2) тип архітектурної будови, при-

значений для театральних вистав. Перші театральні споруди з'явилися згодом в VI ст. до н. е. у Стародавній Греції. Вони були відкритими і склалися з оркестрів (круглий майданчик — сцена), театрона (місце для глядачів) і сцени (прибудова для перевдягання акторів і зберігання реквізиту). Т. споруджувались амфітеатром на схилі пагорба (оркестра і сцена розміщувались біля підніжжя). Перший критий будинок театру був зведений римлянами в Помпеях (III–I ст. до н. е.).

Телебачення — 1) галузь культури, пов'язана з передаванням на відстань зображень рухомих об'єктів за допомогою радіоелектронних пристроїв (першу телепередачу в лабораторних умовах здійснив Б. Розінг, Росія. Регулярно телепередачі ведуть: з 1936 р. — Англія, Німеччина, з 1939 р. — СРСР, з 1941 р. — США, з 1945 р. — Україна), один із самостійних видів мистецтва; 2) Т. художнє разом з інформаційними, науково-популярними та ін. видами телебачення ознайомлює глядачів з творами видатних митців, кращими театральними виставами, шедеврами світового кіно, театру, виступами майстрів фізичної культури тощо. Трансляції театральних спектаклів створили особливий жанр — телевізійний театр. Жанр телесеріалу став вищим культурі ХХ ст., одним з її характерних ознак. Можливість кольорового Т. збагатили традиційні жанри — концерти класичної музики, літературні вечори тощо. Серіали, присвячені показу колекцій найславетніших музеїв світу, спричинили появу відеокниг з мистецтва.

Темпера (італ. *tempera*, від *temperare* — змішувати фарби) — живопис фарбами, в яких сполучним матеріалом є емульсії з води та яєчного жовтка, а також з розведеного на воді рослинного чи тваринного клею, змішаного з олією (або олією з лаком). Т. була відома ще у Стародавньому Єгипті, у середні віки стала основною технікою іконопису і станкового живопису, іноді використовувалась для розпису будинків. З XV ст. витіснилась олійним живописом.

Теократія (від грец. *theos* — Бог і *kratos* — влада) — форма правління державою, в основу якої покладено ідею, що люди в усіх земних справах підпорядковані Богові, який діє через своїх земних представників. Т. реалізується як поєднання секулярної та релігійної влади, коли глава держави є водночас її релігійним керівником. Найбільшого поширення Т. дістала у країнах

стародавнього та середньовічного Сходу. Сучасною теократичною державою є Ватикан.

Теологія (від грец. *theos* — Бог і *logos* — слово) — 1) богослов'я, філософська основа релігії; 2) сукупність релігійних доктрин, що стосуються існування та діянь Бога; 3) систематичне викладення будь-якого віровчення, що містить обґрунтування його істинності та необхідності для людини.

Теорія (від грец. *theoria* — спостереження, дослідження) — найвища форма наукового мислення, спрямована на пояснення фактів, їх сутнісні зв'язки. Логічно **Т.** вибудовується як доказова система істинного знання, в основу якої покладено певну ідею, що втілюється в сукупності базових категорій і понять, кореляції між якими розкривають закономірний характер проявів досліджуваного об'єкта пізнання.

Теракота (італ. *terracotta*, від *terra* — земля і *cotta* — випалена) — вид кераміки; вироби з неглазурованої випаленої кольорової пористої глини, які мають художнє і практичне значення (посуд, вази, скульптура, облицювальні плитки, архітектурні деталі).

Техніка (від грец. *technicos* — вправний і від *techon* — майстерність) — у мистецтві сукупність навичок і прийомів, за допомогою яких виконується (створюється) художній твір. Кожен митець прагне оволодіти **Т.** свого ремесла: співак — **Т.** вокалу, художник — **Т.** малярства, музикант — виконавською **Т.** Висока технічна майстерність — запорука успіху творчої особистості в будь-якій галузі мистецтва.

Тиранія (грец. *tyrannia*) — 1) у Стародавній Греції одноосібне правління тирана. Найвідомішим з грец. тиранів був Пісістрат, при якому Афіни стали могутньою морською державою; 2) у первісному значенні — жорстокість, насильство, сваволя однієї особи.

Товста Могила — скіфський курган IV тис. до н. е. поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. Досліди здійснював археолог і поет Б. Мозолевський (1971 р.). У похованні знайдено залишки дерев'яних коліс, зброю, посуд, понад 600 золотих прикрас. Особливу художню та історичну цінність становить пектораль.

Толерантність (від лат. *tolerans* — терпимість) — прояв терпимості до чужих думок, вірувань, світоглядних уподобань, а отже, визнання за людиною права на власну думку, публічне її

оприлюднення і доведення правомірності; спокійне, виважене ставлення індивіда до суджень інших людей.

Тоталітаризм (від лат. *totus* — весь, цілий) — суспільно-політичний лад, політичний режим, що здійснює повний, тотальний контроль над усіма сферами суспільного життя, супроводжується знищенням демократичних свобод, однопартійною системою, репресіями. Цим терміном у 20-х рр. ХХ ст. називали режим Муссоліні в Італії його супротивники.

Тотем (алгонкінське, букв. — його рід) — деякий об'єкт — тварина, рослина, предмет чи явище природи, що освячується людьми і призначений для релігійного поклоніння з боку певної етнічної групи.

Тотемізм — форма первісних релігійних вірувань; віра в існування тісного кровного зв'язку між родовою групою та її тотемом — твариною або рослиною, предметом або явищем. **Т.** вважався “батьком”, “старшим братом”, який допомагає роду, що має його ім'я.

Трагедія (від грец. *tragos* — цап і *von* — пісня) — вид жанру драми, сповнений трагічного пафосу. В основі **Т.** — гострі соціальні конфлікти; складні проблеми буття, зіткнення особи з долею, суспільством, світом подаються в напруженій формі боротьби сильних характерів і пристрастей. Трагічна колізія зазвичай завершується загибеллю головного героя. Класикою жанру стала **Т.** Стародавньої Греції (твори Есхіла, Софокла, Евріпіда, Відродження і Нового часу (твори Шекспіра, Кальдерона, Корнелія, Расіна та ін.).

Трагічне (фр. *tragikos* — притаманний трагедії) — естетична категорія для позначення гострого конфлікту між свободою і необхідністю в діяльності людини, що супроводжується її стражданнями, загибеллю. **Т.** невіддільне від ідеї гідності й величі людини, проявом чого і є її страждання.

Традиція (лат. *traditio* — передавання) — елементи соціальної і культурної спадщини, а також власне механізм їх передавання від покоління до покоління.

Трансформація (лат. *transformatio* — перетворення) — сукупність культурних процесів, що в кінцевому підсумку спричинюють появу нової якості.

Треченто (італ. *trecento*, букв. — триста) — прийнята в італ. мові назва XIV ст. Терміном “**Т.**” у культурології називають італ. культуру XIV ст., що підготувала Високе Відродження.

Трибун (лат. *tribunus* — глава триби) — у Стародавньому Римі посадова особа, священна і недоторканна, що обиралася плебеями для захисту їхніх інтересів від свавілля патриціїв, сенату і навіть народних зборів. **Т.** мав право накладати вето на окремі розпорядження влади. З поступовим розширенням повноважень (поч. V ст. до н. е.) **Т.** перетворилися на справжніх народних вождів, які очолювали успішну боротьбу плебеїв з аристократією. Із завершенням протистояння на поч. III ст. до н. е. **Т.** стають ординарними посадовими особами.

Трипільська культура — культура доби енеоліту (V–III тис. до н. е.) на території сучасних України, Молдови, Румунії. Виникла внаслідок просування на Схід давньоземлеробських племен з Балкан та Подунав'я. Розрізняють три етапи **Т. к.**: ранній (4000–3600 рр. до н. е.), середній (3600–2800 рр. до н. е.) та пізній (2800–2000 рр. до н. е.). Трипільці будували наземні житла площею 30–150 кв. м, які поділялися перегородками на окремі секції, де мешкали сім'ї з кількох осіб. У поселеннях з 30–40 таких будівель могли жити бл. 500 осіб. Були також і поселення-гіганти — до 10 тис. мешканців. Основні заняття — землеробство, скотарство, полювання і рибальство. У IV тис. до н. е. з'являються перші металеві вироби, розвивається гончарство. Основою суспільної організації був рід, поділений на великі патріархальні сім'ї. Наприкінці III тис. до н. е. **Т. к.** була асимільована носіями інших культур.

Тріумвірат (лат. *triumviratus*, від *tres* — три, *vir* — чоловік) — 1) у Стародавньому Римі в I ст. до н. е. — союз трьох політичних діячів, утворений з метою захоплення верховної влади в державі. Перший **Т.** був укладений у 60-х рр. до н. е. між Ю. Цезарем, Г. Помпеєм і М. Крассом. Угода забезпечувала тріумвірам найвищі посади: консула, претора і цензора, надавала їм право командування в певних провінціях імперії; 2) переносно — союз трьох осіб, що об'єдналися для спільної діяльності.

Тріумф (лат. *triumphus*) — 1) у Стародавньому Римі урочистий вступ полководця та його війська у столицю після завершення переможної війни, в якій було вбито щонайменше 5000 воїнів; 2) переносно — видатний успіх, а також урочистості з цього приводу.

Троя — стародавнє місто на північному заході Малої Азії, великий політичний центр Трояди III–II тис. до н. е. Відома з

давньогрецького епосу про Троянську війну. Відкрита археологами наприкінці XIX ст.

Троянська війна — за давньогрецькими переказами, війна ахейських царів на чолі з царем Мінеї Агамемноном проти Трої. Приводом до війни стало викрадення троянським царевичем Парисом дружини спартанського царя Менелая — Єлени. Менелай і його брат Агамемнон покликали на допомогу інших царів Греції і з великим флотом підпливли до берегів Трояди. Після 10-річної облоги греки захопили Трою.

Трубадур (фр. *troubadour* — винаходити, складати вірші) — поет, який створював і виконував ліричні вірші, акомпануючи на скрипці або віолі. **Т.** славили радощі земного життя, красу світу. Основна тема їх лірики — ушлявлення всеперемагаючого кохання. Вперше **Т.** з'явилися на півдні Франції наприкінці XII — на поч. XIII ст. У Німеччині таких поетів називали мінезингерами (співцями любові). Одним із мінезингерів був Вальтер фон Фогельвейде (1170–1230) — видатний поет німецького середньовіччя. Його образ відтворив Дж. Верді в опері “Трубадур”.

Тшинецька культура — археологічна культура середнього періоду бронзового віку, пам'ятки якої поширені на території Східної Польщі та північно-західних районів України (від Бугу до Десни і від Прип'яті до південних районів Волині). Назва походить від с. Тшинець (Східна Польща), де було виявлено пам'ятки цієї культури. Носії **Т. к.** займалися скотарством, землеробством, мисливством і рибальством. Більшість археологів і лінгвістів вважають їх предками слов'ян.

У

Українська культура — сукупність культурних надбань, спосіб світосприйняття та відповідної діяльності, система мислення і творчості укр. народу.

Уніатська церква, греко-католицька церква — християнська церква, що утворилася в XVI–XVII ст. в укр. землях внаслідок укладення між католицькою церквою і частиною місцевого православного духовництва Берестенської церковної унії 1596 р., що

передбачала об'єднання православної і католицької церков з визнанням верховенства Папи Римського при збереженні православних обрядів, богослужіння, україномовної відправи.

Універсалії культурні (від лат. *universalis* — всезагальний) — спільні риси, властивості, притаманні всім культурам.

Упанішади (санскр. — поглиблене значення) — теологічні трактати, заключна частина Вед, основа всіх релігійно-філософських систем Індії, що визнають авторитет Вед. З понад 200 У. близько 10 вважаються основними. Створені У. у період з VII–III ст. до н. е. по XIV–XV ст. н. е. У центрі У. — вчення про тотожність брахмана й атмана — космічного та особистісного духовних начал.

Урбанізація (фр. *urbanisation*, від лат. *urbanus* — міський) — історичний процес зростання ролі міст в економічному й культурному житті суспільства; процес зосередження промисловості й населення переважно у великих містах.

Урбанізм (фр. *urbanisme*, від лат. *urbanus* — міський і *urbs* — місто) — напрям у містобудуванні XX ст. Прихильники У. вважали неминучим і необхідним розвиток міських поселень, створення міст-гігантів, міських агломерацій, спорудження в містах великих будівель різного призначення. Термін “У.” використовується також як синонім містобудування загалом.

Успенські собори — 1) пам'ятка архітектури часів Київської Русі у Володимирі-Волинському (1160 р.); 2) пам'ятка архітектури сер. XII ст. у Чернігові, споруджена на території Євцького монастиря; 3) храм на території Києво-Печерської лаври, споруджений у 1073–1078 рр. За літописом, собор розписували живописці Алімпій та Григорій. Під час відступу з Києва в 1941 р. собор було висаджено у повітря радянськими військами.

Утопізм (грец. чиу — не і *topos* — місце, букв. — місце, якого немає) — термін для позначення будь-якої системи політичних ідей, що змальовує або захищає ідеал суспільства, де буде досягнуто миру і щастя, а його члени житимуть у довершених умовах. Слово “утопія” вигадав і назвав так свою книгу 1516 р. англієць Т. Мор, де змальовується держава, що не має приватної власності, праця є обов'язком для всіх і кожного, а розподіл продуктів споживання відбувається за принципом цілковитої рівності. Власне утопічні ідеї з'явилися задовго до Т. Мора, сягаючи корінням Біблії.

Утопічний соціалізм — сукупність ідей про ідеальне суспільство, засноване на спільній власності, обов'язковій праці, справедливому розподілі. Найвідоміші представники **У. с.** — Т. Мор, Т. Мюнцер, Т. Кампанелла, Дж. Уїнстенлі, Ж. Месьє, Г. Маблі, Г. Бабеф, К.-А. Сен-Симон, Ш. Фур'є, Р. Оуен, О. Герцен, М. Чернішевський. Поняття **У. с.** запроваджено К. Марксом і Ф. Енгельсом, які прагнули цим підкреслити науковість власної комуністичної доктрини.

Ф

Факсиміле (від лат. *fac simile* — зроби подібне) — 1) точне відтворення будь-якого графічного оригіналу (кресленика, рукопису, малюнка тощо) печаткою, фотографічним або ін. способом; 2) кліше-печатка для багаторазового відтворення власноручного підпису.

Фанатизм (від лат. *fanaticus* — несамовитий, шалений) — одержимість, відданість чомусь чи комусь, доведена до крайності, напр. любов людини до когось чи чогось, що поєднується з некритичним ставленням до об'єкта любові та відкрито виявляється нетерпимістю до тих, хто не поділяє поглядів, почуттів фанатика.

Фарс (фр. *farce*, від лат. *farcio* — наповнюю, начиняю) — 1) вид народного театру, поширений у XIV–XVI ст. у країнах Західної Європи. Був пов'язаний з середньовічними інтермедіями. У ньому висміювалися вчені-педанти, шахраюваті ченці, опшуканці-лікарі тощо. Традиції італ. **Ф.** було покладено в основу народних комедій дель-арте. Прийоми фарсової буфонади збереглися в сучасному цирку; 2) комедія чи водевіль грубуватого змісту.

Фасад (фр. *fasade*, від *face* — лице, обличчя) — зовнішній бік будинку або споруди. Залежно від конфігурації побудови та її оточення розрізняють **Ф.** головний, бічний, величний, дворовий, парковий та ін.

Фаяумські портрети — живописні портрети мерців у Стародавньому Єгипті. Названі за місцем першої значної знахідки в 1887 р. в оазисі Фаяум. **Ф. п.** виконувалися в техніці воскового

живопису на дошці, іноді — на полотні. Встановлювалися в бинти мумії на місці обличчя.

Фетишизм (від португ. *feitigo* — амулет, талісман) — одна з первісних форм релігійних вірувань (поряд з тотемізмом, культом предків), культ неодухотворених предметів-фетишів, наділених, за уявленнями віруючих, надприродними властивостями (напр. віра в їх оберігаючу функцію). Існує думка, що **Ф.** виник ще за часів неандертальців. Пережитки **Ф.** — віра в амулети, талісмани, поклоніння Чорному каменю Кааба в ісламі, мошам — у християнстві та ін.

Філармонія (від грец. *filos* — друг і *harmonia* — зв'язок, стрункість, злагодженість, гармонія) — концертна організація, що пропагує музичні та інші твори різних видів мистецтва (танець, художнє читання тощо), а також виконавську майстерність.

Філігрань (італ. *filigrana*, від лат. *filum* — нитка і *granum* — зерно) — 1) вид ювелірної техніки, виготовлення декоративних ажурних предметів з тонкого скрученого дроту; 2) твори, виконані в цій техніці. На території України відома з IV–I ст. до н. е.

Фламандське мистецтво — мистецтво, що розвинулося в XVII–XVIII ст. на території Південних Нідерландів (Фландрія — Брабант). У 10–30-х рр. XVII ст. тут складалася і розквітла одна з найяскравіших національних мистецьких шкіл на чолі з П. Рубенсом. Серед відомих майстрів **Ф. м.** — Брейгель Оксамитний, А. ван Дейк, Ф. Снейдерс, Я. Йордане. Тематично їхні твори були пов'язані з релігійними або міфологічними сюжетами, мали складну умовну композицію, властиву бароко. Однак у цих сюжетах художникам вдалося з великою майстерністю і національною своєрідністю передати реальне життя, оптимізм, породжений визвольним рухом у країні, розкрити ідеал вільної і духовно прекрасної людини. Окремі майстри **Ф. м.** тяжіли до монументальних форм (А. Брауер і Д. Тенірс молодший), створювали жанрові картини. У XVIII ст. реалістичні тенденції у **Ф. м.** витіснилися класицизмом (А. Ленс), широко розвинулися декоративні барокові форми, декоративно-ужиткове мистецтво.

Фовізм (фр. *fauvisme*, від *fauve* — дикий, хижий) — напрям у фр. живопису поч. XX ст. Назва походить від іронічної назви

“*les fauvesquiki*”, яку було дано групі живописців, що складалась у Парижі в 1905 р. (А. Матісс, А. Марке, М. Вламінк, Ж. Брак та ін.), за різке протиставлення кольорів і спрощеність форм. Прибічники **Ф.** утверджували “живопис без правил”. Фарби наносилися на полотно однокольоровими великими плямами або хаотичними різнокольоровими густими мазками. При цьому фавісти тяжіли до лаконічного малюнка, довільно ставились до простої побудови картини. Найвизначнішим представником **Ф.** був А. Матісс.

Фольклор (від англ. *folk* — народ і *lore* — вчення) — сукупність творів народної творчості. Розрізняють **Ф.** словесний (уснопоетичні жанри), музичний, танці, міфологію, звичаї тощо.

Формація суспільно-економічна (від лат. *formatio* — утворення, формування, вид) — одна з наріжних категорій марксистської соціальної філософії, історичний ступінь у розвитку людського суспільства, що характеризується тільки йому властивим способом виробництва і зумовленими ним соціальними та політичними відносинами, юридичними нормами й установками, ідеологією. Термін “формація” запозичений К. Марксом з геології. Увесь всесвітньо-історичний процес розуміється як монолітний висхідний п’ятиступінчастий формаційний ряд. Вирізняються такі **Ф. с.-е.**, які, на думку авторів, закономірно зміцнюють одна одну: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична й комуністична, перша фаза якої — соціалізм. У більшості культурних регіонів планети (насамперед Америки, Африки, Австралії, Азії) формаційна модель реалізується лише частково.

Форум (лат. *forum* — площа, двір) — 1) у Стародавньому Римі — площа, ринок, що ставали центром політичного життя: там відбувалися народні збори, влаштовувалися торги і чинилися суди. Головний **Ф.** Риму — Романум, з VI ст. до н. е. перетворився на народний архітектурний ансамбль; 2) певна кількість членів масових представницьких зборів — з’їздів, конференцій, конгресів, що дає можливість приймати важливі рішення у процесі розгляду певних питань.

Фотореалізм — напрям у мистецтві, що склався у 60–70-х рр. XX ст. Виник як поєднання прийомів фотографії і малярства, фотомонтажа і малярства. **Ф.** названий у США *гіперреалізмом*.

Франкфуртська школа — напрям у нім. філософії і соціології ХХ ст., що виник на поч. 30-х рр. ХХ ст. Центр — інститут соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні з 1931 р.; у 1934–1939 рр. — у Женеві й Парижі; у 1939–1946 рр. — у США. Основні представники — М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм, у 60-х рр. — Ю. Хабермас. У філософсько-соціологічній “критичній теорії суспільства” намагалися поєднувати запозичені у К. Маркса елементи критики буржуазної культури з ідеями гегелівської діалектики і психоаналізу З. Фрейда. **Ф. ш.** вплинула на розвиток соціально-філософської думки у США і Німеччині. Внаслідок поглиблення внутрішніх суперечностей розпалася на поч. 70-х рр. ХХ ст.

Фратрія (грец. *phratría* — братство) — один з основних підрозділів соціальної структури первісного суспільства: сім’я — рід — **Ф.** — плем’я. **Ф.** як підрозділ племені складалася з кількох родів (спочатку зв’язок двох екзогамних родів як постійного взаємощлюбного об’єднання), що здебільшого походили від одного первісного роду.

Фрейдизм — загальне позначення філософсько-антропологічної і психологічної концепції З. Фрейда та сукупності розвинутих на її основі вчень і шкіл. Відштовхуючись від учення про “несвідоме”, **Ф.** намагається звести форми культури і соціального життя до проявів певних потягів: статевого — у З. Фрейда, прагнення до самоствердження — у **Ф.** Адлера тощо.

Фреска (італ. *fresco*, букв. — свіжий) — 1) техніка живопису фарбами (водяними або на вапняному молоці) по свіжій штукатурці; 2) твір, виконаний цією технікою. **Ф.** відома з II тис. до н. е. Мистецтво **Ф.** розквітло в Італії за доби Відродження. Нового піднесення зазнало в ХІХ–ХХ ст. **Ф.** відома в Україні з ІХ ст.

Функції культури — багатоплановий характер культури як суспільно-історичного явища зумовлює її поліфункціональність. Найважливіші **Ф. к.:** комунікативна — забезпечує передання історичного досвіду й культурних здобутків від покоління до покоління; пізнавальна — розкриває досягнення людства в історичному пізнанні світу; світоглядна — синтезує в цілісну й завершену форму сукупність чинників духовного світу особи (пізнавальних, емоційно-чуттєвих, оцінкових, вольових); оціночно-нормативна — реалізується через систему цінностей і норм, що

е регуляторами суспільних відносин, культурно-духовними орієнтирами на певному етапі розвитку суспільства; інтегративна — об'єднує людей у певні етносоціальні спільноти, а народи — у світову цивілізацію; прогностична — дає можливість передбачати майбутнє.

Функціоналізм (від лат. *functionalis* — той, що стосується функції) — течія в архітектурі та художній промисловості ХХ ст. Основна теза — форма відповідає функції — підкреслювала обов'язкову, точну відповідність форми будівель і споруд процесам (функціям), які в них відбуваються. **Ф.** виник у Німеччині й Нідерландах. Прихильники **Ф.** орієнтувалися на застосування нових композиційних і технічних вирішень, використання нової техніки, простих, логічних, функціонально виправданих форм.

Функціонування — стандартизована соціальна дія, яка регулюється певними нормами і контролюється соціальними інститутами.

Функція (від лат. *functio* — здійснення, виконання) — роль, що виконується певним елементом соціальної системи в її організації як цілого.

Футуризм (від лат. *futurum* — майбутнє) — загальна назва авангардистських художніх течій 10 — поч. 20-х рр. ХХ ст. у деяких європейських країнах (Італії, Росії та ін.). Їх прихильники (напр., У. Боччоні, Дж. Северіні) висували ідеї створення “містечтва майбутнього”, заперечуючи художні традиції, стверджуючи урбанізм (естетику машинної індустрії і великого міста), запроваджували мову символів.

Футурологія (від лат. *futurum* — майбутнє та грец. *logos* — слово, вчення) — уявлення про майбутнє людства; галузь знань, предметним полем якої є перспективи соціальних процесів. Термін “**Ф.**” запропонував у 1943 р. нім. соціолог О. Флехтгейм, маючи на увазі особливу “філософію майбутнього”, що протистоїть ідеології та утопії. З поч. 60-х рр. це поняття поширюється на Заході в розумінні “історія майбутнього”, “наука про майбутнє”, що покликана виявляти прогностичні функції всіх наукових дисциплін. Провідну роль у **Ф.** у 70-х рр. відіграв Римський клуб, з ініціативи якого розгорнулося глобальне моделювання перспектив людства за допомогою комп'ютерної техніки.

Х

“Хай-тек” (англ. *high stile* — високий стиль і *technologie* — технологія) — специфічний напрям в архітектурі кін. 60-х рр. ХХ ст. **Х.-т.** дістав поширення переважно у США та ін. економічно розвинених країнах. Характерна ознака — обігрування естетичних якостей найновіших матеріалів, використання на фасадах та в інтер'єрах інженерного обладнання, розробленого з урахуванням найновіших досягнень дизайну.

Халіфат (від араб. халіфа — спадкоємець, наступник) — мусульманська феодальна теократія, очолювана верховним правителем халіфом. З Х ст. у Західній Європі **Х.** називали також державу, що утворилася внаслідок арабських завоювань VII–IX ст.

Ханство — назва держави-монархії переважно у монголо-тюркських народів, якою править хан. Титул “хан” означав спочатку вождя племені, згодом — верховного правителя, господаря — монарха.

Харизма — божа милість, благодать, виключна обдарованість особи, дана Богом; наділеність від природи особливими, позитивними, цінними якостями. Поняття “харизма” стосується т. з. сили особистісного магнетизму, яку, на думку окремих вчених минулого, мають окремі люди, напр. лідери.

Хеппенінг, гепенінг (англ. *happenig* — випадок, подія) — напрям у модерністському мистецтві 60–70-х рр. ХХ ст., представники якого вважають найважливішим видом творчості “художні події”, розраховані на участь у них не лише художника та його помічників, а й глядачів. Один з різновидів поп-арту. Звідси використання в **Х.** змішаних форм — елементів театру, музики, живопису, світлових ефектів.

Холізм (англ. *holism*, від грец. — цілий, увесь) — філософія цілісного світу, людини і пізнання їх.

Холодна війна — термін, який означає період міжнародної напруженості, ідеологічного та політичного протистояння через загострення відносин після Другої світової війни між СРСР і США.

Хореографія (від грец. *chorea* — танок і *grafo* — пишу). Первинне значення — запис танцю, пізніше — мистецтво створення танців, з поч. ХХ ст. — танцювальне мистецтво загалом.

Храм — будівля, що використовується для богослужіння й виконання релігійних обрядів. Храмові будівлі відомі з часів стародавнього світу. Основні типи **Х.** — християнські церкви, мусульманські мечеті, буддійські пагоди та ін.

Хрещення Русі — процес запровадження в Київській Русі християнства (за візантійським, православним зразком) як державної релігії. Відбувалося 988–989 рр. за князювання Володимира Святославича. **Х. Р.** сприяло посиленню великокнязівської влади, зміцненню єдності давньоруської держави, збагаченню культури, встановлюванню зв'язків з ін. християнськими країнами.

Християнство (від грец. *christos*, букв. — помазаний) — одна з трьох світових релігій (поряд з буддизмом та ісламом). Існують три основні гілки: католицизм, православ'я, протестантизм. Характерні риси **Х.:** визнання Ісуса Христа посланцем Бога на землі; віра у Трійцю — єдиного бога у трьох особах (Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Святого Духа); віра в існування потойбічного світу і у прийдешній “страшний суд” тощо.

Хронологія (від грец. *chronos* — час і *logos* — слово, вчення) — 1) послідовність історичних подій у часі; 2) наука про вимір часу; 3) галузь астрономії, що вивчає закономірності розвитку повторюваних небесних явищ, встановлює точний астрономічний час; 4) галузь історичного знання, що вивчає системи літочислення й календарі різних народів і країн, встановлює точні дати історичних явищ, переводить на сучасне літочислення дати інших літочислень; 5) перелік певних подій у їх часовій послідовності.

Художнє виховання — складова естетичного виховання; формування засобами мистецтва естетичного сприймання, розвинення художньо-творчих здібностей людини в різних галузях мистецтва, потреби вносити в життя прекрасне. Мета **Х. в.** — розвинення інтересу до мистецтва.

Художні музеї — культурно-освітні й науково-дослідні заклади, які збирають, зберігають, вивчають і експонують пам'ятки образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва.

Художня промисловість — виготовлення індустріальними методами декоративно-ужиткових художніх виробів, призначених для оформлення побуту й інтер'єру.

Хуторянство — інтелектуальна течія в Україні в XIX–XX ст., у центрі якої — критика урбаністичної цивілізації.

Ц

Цар — у слов'ян титул верховного правителя; походить від слова “цісар”, що означало “володар”, “імператор” і відповідало титулу римських правителів.

Цвінглянство — одна з найрадикальніших течій Реформації XVI ст. у частині Швейцарії і Німеччини. Засновник **Ц.** — Ульріх Цвінглі. **Ц.** не мало достатньої соціальної бази для поширення впливу у Швейцарії, і в цій країні реформація пішла шляхом кальвінізму.

Цензура (нім. *zensur*, від лат. *censura* — суворе судження) — контроль офіційної (світської або духовної) влади за змістом, випуском у світ і розповсюдженням друкованої продукції, творів сценічного, образотворчого та кіномистецтва з метою обмеження поширення ідей та інформації, які вважаються шкідливими для існування суспільства, такими, що підривають політичні або соціально-економічні засади держави. У Західній Європі **Ц.** виникла у XV ст., у Росії — на поч. XVIII ст.

Церква (від грец. *kyriake (oikia)*, букв. — божий дім) — 1) специфічний соціальний інститут, тип релігійної організації за складною чітко централізованою та ієрархізованою системою відносин між священнослужителями і віруючими. **Ц.** оформилася в Римській імперії у II–V ст. н. е.; 2) назва християнської культурової будівлі, в якій є олтар і приміщення для богослужіння; те саме, що храм.

Цивілізація (від лат. *civilis* — гідний, вихований, державний) — 1) форма існування живих істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність духовних та матеріальних здобутків суспільства; 3) ступінь розвитку матеріальної і духовної культури суспільства загалом; 4) процес становлення громадянського суспільства; 5) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні рівні (напр., антична **Ц.**, елліністична **Ц.** та ін.). Термін “**Ц.**” запровадив В. Мірабо (1757 р.), і використав Д. Фергюсон, а пізніше — Л. Морган і Ф. Енгельс у періодизації історії для позначення вищої після дикості й варварства епохи.

Цивілізованість — сучасний період розвитку суспільства, який визначається станом суспільного виробництва, рівнем розвитку

технології, матеріальної та духовної культури і виявляється в життєдіяльності людини.

Циклічний час — образ часу, в якому немає руху вперед, відбувається повернення до того, що було, і немає відмінності між минулим, теперішнім та майбутнім, які зливаються в конкретному досвіді людини.

Цирк (від лат. *circus* — коло) — 1) вид мистецтва: акробатика, еквілібристика, клоунада, музична ексцентрика, ілюзіонізм та ін.; 2) будівля для циркових вистав. У стародавньому Римі — еліпсоподібна арена з трибунами, на якій відбувались змагання (перегони) колісниць та ін. видовища. Сучасні будівлі **Ц.** мають круглу арену, сферичний купол і місця для глядачів, розташовані амфітеатром.

Ціннісні орієнтації — 1) ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та ін. оцінювання суб'єктом навколишньої діяльності та орієнтації в ній; 2) спосіб диференціації об'єктів індивідом за їх значущістю. **Ц. о.** формуються під час засвоєння соціального досвіду і виявляються в цілях, переконаннях, інтересах.

Цінності — те, що людина особливо цінує в житті, навколишньому середовищі, людях, їх матеріальній та духовній культурі; те, що людина цінує над усе і надає найважливішого значення.

Цінності соціальні — 1) у широкому розумінні — значущість явищ і предметів реальної дійсності з погляду відповідності чи невідповідності їх потребам суспільства, соціальних груп та особистості; 2) у вузькому розумінні — моральні й естетичні вимоги, вироблені культурою, які є продуктом суспільної свідомості.

Ч

Червонофігурний стиль — термін для позначення в історії мистецтва техніки і стилю античного вазопису, поширеного у Стародавній Греції в V–IV ст. до н. е. На вазах **Ч. с.** тло покривали чорним кольором, а зображення міфологічних мотивів або жанрових сцен залишали нефарбованими, і вони зберігали червонуватий, природний колір глини.

Чернецтво — спочатку релігійне об'єднання, що сформувалось у християнстві наприкінці III — на поч. IV ст. у Римській імперії як форма протесту проти соціального гноблення внаслідок прагнення створити справедливий суспільний устрій. **Ч.** проповідувало відхід від реальних життєвих цінностей, необхідність ізоляції від світу, аскетизм в ім'я спасіння душі. Як носій суворох традицій релігійної поведінки **Ч.** кидало виклик нормативному християнству і прямо чи опосередковано осуджувало ідею утворення досконало організованої церкви, що тісно пов'язана із суспільством. Однак поступово нормативне християнство зуміло приєднати **Ч.** до своєї структури, і вже у V ст. воно стає особливим церковним інститутом для надто палкої меншості віруючих. З **Ч.** й досі формується вище керівництво церкви — єпископат.

Чернігівський Троїцький Іллінський монастир — православний монастир у Чернігові, один із центрів укр. літописання в другій пол. XVII ст. Заснований у 1069 р. Антонієм Печерським. Мав назву Іллінського монастиря. У 1239 р. зруйнований монголо-татарами, у 1649 р. — відбудований коштом чернігівського полковника С. Пободайла. Після зведення Троїцького собору дістав назву Троїцького Еллінського монастиря (1679–1695 рр.). У сер. XVIII ст. став великим феодальним землевласником, у маєтках якого налічувалося понад 10 тис. кріпаків. У 1786 р. монастир було закрито. Із будівель монастиря збереглися П'ятницька церква (кін. XII — поч. XIII ст.), Іллінська церква (друга пол. XII ст.), Троїцький собор (1679–1695 рр.). На Болдиній горі поблизу Троїцького собору поховані письменники Л. Глібов та М. Коцюбинський.

Черняхівська культура — археологічна культура II–VII ст. (за ін. даними, II–V ст.), поширена переважно в лісостеповій частині України — на Придніпров'ї, а також у Верхньому Побужжі й Придністров'ї. Назва походить від могильника поблизу с. Черняхова (тепер Кагарлицького р-ну Київської обл.), яких досліджував у 1899 р. В. Хвойка. Археологічні та писемні джерела дають підставу пов'язувати **Ч. к.** з готами, а також із скіфами, сарматами, слов'янами.

Чинквеченто (італ. *cinque*, від *cento*, букв. — п'ятсот) — термін, що використовується для позначення художньої культури Італії між 1500 і 1600 рр., а також культура Високого (1490–1520 рр.) і Пізнього (з сер. XVI ст.) Відродження.

Чорна могила — курган X ст. у Чернігові; єдине відоме поховання давньоруського князя, сучасника Святослава. За місцевими переказами, тут було поховано князя Чорного, легендарного засновника міста. Висота кургану — 11 м, окружність — 125 м; був оточений ровом завширшки до 7 м. При розкопках знайдено залишки великого поховального вогнища, обгорілі людські кістки, зброю, знаряддя праці, побутові предмети і посуд. У верхній частині насипу на висоті 7 м виявлено залишки тризни: шоломи, кольчуги, залізний казан з кістками барана, золоті монети.

Чумаки — люди, що перевозили сіль, рибу та ін. товари і торгували ними в Україні у XV–XIX ст. Чумакували здебільшого козаки і селяни, рідше міщани і кріпаки. Їздили, як правило, валками (100 і більше возів), які очолювали виборні отамани. У XVII — першій пол. XIX ст. у руках чумаків зосереджувалось понад 50 % солеторгівлі в Україні. У 30–50-х рр. XIX ст. вони привозили щороку близько 2,5 млн пудів риби. На південь України, у Крим, Росію, Молдавію вони возили хліб, сільськогосподарські продукти, укр. ремісничі вироби тощо. З кін. XVIII ст. чумацтво стало одним з основних засобів транспортування вантажів. У середині XIX ст. чумаки перевозили щороку понад 60 млн пудів різних вантажів, а в окремі роки — до 80 млн пудів. Чумацтво сприяло розвитку зовнішньої і внутрішньої торгівлі й тим самим зростанню товарного виробництва і товарно-грошових відносин на селі. У другій пол. XIX ст. у зв'язку з розвитком залізничного і водного транспорту чумацтво занепало.

Чумацький Шлях — укр. народна назва Галактики, або Молочного шляху, що має вигляд світлої туманної смуги на зоряному небі; символ довгої і небезпечної дороги. Вчені називають кілька причин, що зумовили цю назву. Укр. чумаки, які перевозили на волах хліб, сіль, рибу, долали нелегкий і довгий шлях. Важкою була їх доля, а шлях — політий потом і кров'ю. Таким чином, у свідомості людей гігантське сузір'я асоціювалося з небезпечною і безконечною дорогою українських чумаків. Інші вчені пояснюють цю назву, відштовхуючись від практичних потреб: чумаки, їдучи з північного сходу на південний захід, орієнтувалися вночі за небесним сузір'ям, щоб не збитися з дороги.

Ш

Шаріат (від араб. шаріа, букв. — належний, намічений шлях) — зведення правових і теологічних норм, які в ісламі вважаються божественними настановами. **Ш.** має силу закону у країнах, де іслам є державною релігією.

Шах (перс. — цар, володар) — у деяких східних країнах титул монарха. Вперше термін “**Ш.**” було використано в державі Сасанідів, згодом — у країнах Близького та Середнього Сходу, Делійському султанаті.

Шедевр (фр. *chef-d'oeuvre*, букв. — головна робота) — 1) у середні віки в Західній Європі взірці виробів, які мали подавати ремісники, щоб здобути звання майстра; 2) зразковий, визначний твір, найвище досягнення мистецтва, вияв особливої професійної майстерності й таланту.

Шлюб — соціальна форма відносин між чоловіком і жінкою, що історично змінюється, завдяки якій суспільство впорядковує і санкціонує їх статеве життя, встановлює подружні й батьківські права та обов’язки.

Шовінізм (фр. *chawinisme*) — крайня форма націоналізму, що виявляється у войовничій проповіді винятковості, “обраності” своєї нації щодо інших, протиставленні її інтересів інтересам інших народів. Термін “**Ш.**” походить від прізвища персонажа комедії “Триколірна кокарда” (написана братами Коньяр у 1831 р.), прототипом якого вважається солдат наполеонівської армії Ніколо Шовен, патріот-фанатик, який протиставляв себе людям іншої національності і став відомим крайньою ненавистю до арабів під час єгипетського походу 1798–1801 рр. Терміном “**Ш.**” почали називати різні вияви національної нетерпимості. Одним з них є расизм.

Шпалера (італ. *spalliera*) — у мистецтві — настінній килим-картина, витканий руками за кольоровим картоном художника — ескізом у розмірі килима.

Штрих (нім. *Strich* — риска, лінія) — 1) коротка лінія, яка є одним з основних елементів техніки офорту, рисунка олівцем і пером, креслення; 2) спосіб добування звуку на музичних інструментах (струнних, смичкових, духових і фортепіано).

Шумери — один з найдавніших народів Південної Месопотамії. Назва походить від історичної обл. Шумер у межиріччя Євфрату і Тигру (на території південної частини сучасного Іраку). Прабатьківщина **Ш.** невідома.

Ш

Щедрування — давній укр. звичай новорічних обходів, під час яких групи щедрувальників (переважно молодь) піснями славлять господарів, бажають їм здоров'я і статку, за що отримують винагороду. Супроводжується магічними діями, музикою, танцями, пантомімою, обрядовими іграми з масками. Найпоширенішими в давнину і відомими нині є такі щедрівки: “Щедрик-ведрик”, “Ластівочка прилетіла”, “Щедрий вечір, щедрівочка”, “Щедрівочка щедрувала” та ін.

Ю

Ювелірне мистецтво (від нім. *Suwel* або голл. *juweel* — коштовний камінь) — один з найдавніших і поширених видів декоративно-ужиткового мистецтва: виготовлення художніх виробів переважно з дорогоцінних (платина, золото, срібло), а також деяких ін. кольорових металів, часто в поєднанні з дорогоцінними каменями, перлами, склом, бурштином, перламутром, кісткою та ін.

Юз-Оба — група курганів на південь від Керчі з розташованими на них великими курганами другої пол. IV ст. до н. е., де було поховано представників грецької рабовласницької знаті Пантікапея (сучасна Керч) — столиці Боспорського царства. Кургани досліджувалися в 1858–1860 рр., а також у 80-х рр. XIX ст. Під земляними насипами — склепи, зведені з великих кам'яних плит. В одному з них було поховано знатну жінку, очевидно, жрицю богині Деметри. У склепах виявлено різьблені, розмальовані дерев'яні саркофаги, іноді інкрустовані бурштином,

а також золоті діадеми, намисто, сережки, обручки, дзеркала, вази античних майстрів (напр., Ксенофонта).

Юра Собор у Львові — пам'ятка архітектури XVIII ст. Побудований у 1744–1770 рр. за проектом архітектора Б. Меретіна. Класичний зразок укр. барокової архітектури. Головна святиня Української греко-католицької церкви. У 1946 р. храм було незаконно передано Російській православної церкві, а в 1990 р. — повернуто укр. католикам. У квітні 1991 р. тут вітали прибулого до Львова верховного архієпископа Мирослава Івана, кардинала Любачівського, голову церкви. У серпні-вересні 1992 р. у храмі вшановано пам'ять патріарха Й. Сліпого (1892–1984), тлінні останки якого поховано на території собору поряд з гробницями митрополита А. Шептицького (1865–1944) та кардинала Сембратовича (1836–1898). Пов'язані із собором поетичні асоціації розкриває поет Б. Антонич у вірші “Ніч на площі Юра”.

Юра Церква у Дрогобичі — пам'ятка укр. дерев'яної архітектури галицької школи (у 1657 р. перевезена із с. Надіїва). Найдавніша частина — зруби притвору, нефа (кін. XV — поч. XVI ст.). Сучасного вигляду набирає на поч. XVIII ст. Іконостас — 1648–1650 рр., ікони — у стилі Відродження.

Я

Язичництво, поганство — прийнятий у християнському богослов'ї і частково в історичній літературі термін для позначення дохристиянських і нехристиянських, здебільшого політеїстичних релігій. Боги **Я.** уособлювали сили природи. Поряд з ними вшановувалися демони, духи лісів, вод тощо. На основі **Я.** сформувалася своєрідна духовна культура, зокрема у давніх слов'ян — народні казки, легенди, обряди, пісні (щедрівки, колядки, веснянки тощо), народні вишивки, художнє різьблення на дереві. **Я.** було витіснено офіційними монотейстичними релігіями, які запозичили й почасти пристосували до своїх потреб язичницькі образи і вірування.

Ямна культура — археологічна культура сер. III — поч. II тис. до н. е., пам'ятки якої відомі в Україні у степовій частині, у басейні Дніпра, Приазов'ї та Криму. Назву дістала від поховань у

ямах під курганними насипами. Основою господарства носіїв **Я. к.** було скотарство; поширювалось також землеробство, мисливство і рибальство. Племена **Я. к.** застосовували колісний транспорт. Як тяглову силу використовували волів.

Яничари (турец. — нове військо) — регулярна піхота в султанській Туреччині, створена в XIV ст. Яничари комплектувались з християнських народів Османської імперії (сербів, болгар тощо); відбирались юнаки, яких примусово наvertsали в іслам, навчали військовій справі, виховували в дусі мусульманського фанатизму. З XVI ст. **Я.** перетворились на замкнену військову касту, що існувала за рахунок пограбування населення, втручалась у державні справи, влаштовувала перевороти. У 1826 р. корпус **Я.** було ліквідовано. Слово “яничар” дістало в укр. мові переносне значення — зрадник рідної землі, матері.

Ярмарки (нім. — щорічний торг) — періодичні торги в певному місці; одна з найбільших ранніх форм торгівлі. В Україні поширились з XVI ст. У ярмарковий день задовго до світанку селяни пішки чи на возах рушали до місця ярмарку. Тут відбувались зустрічі, знайомства, запрошення на храмове свято чи сімейні урочистості. Атмосферу, що панувала на ярмарках, влучно характеризують народні прислів'я: “У ярмарок поганого нічого нема — усе добре”, “На ярмарку й торгу — що хочу, те й роблю”. Найвідомішими у країні були Хрещенський ярмарок у Харкові, Іллінський у Полтаві, Воздвиженський у Кролівці, щорічний Хрещенський у Києві. Серед існуючих нині найвідоміший — Сорочинський на Полтавщині.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абстракціонізм, або абстрактне мистецтво, 6
Абсурду драма, 6
Авангардизм, 6
Автопортрет, 6
Авторитаризм, 6
Авторитет, 7
Автохтонна теорія, 7
Агіографія, 7
Академізм, 7
Академія, 7
Акварель, 7
Акведук, 7
Акмеїзм, 7
Акрополь, 8
Аksesуар, 8
Акультурація, 8
Акустика, 8
Алегорія, 8
Александрійська бібліотека, 8
Александрійський мусейон, 8
Александрія, 9
Альтруїзм, 9
Ампір, 9
Амфітеатр, 9
Андріївська церква, 9
Анімалістичний жанр, 9
Анімізм, 10
Аномія, 10
Анти, 10
Античне мистецтво, 10
Античні міста, 10

Античність, 11
Антропологічна школа, 11
Антропологія, 11
Антропосоціогенез, 11
Антропоцентризм, 11
Аншлаг, 11
Аплікація, 11
Апокрифи, 11
Апологія, 11
Арка тріумфальна, 11
Архаїка, 12
Археологія, 12
Архетип, 12
Архітектура, 12
Архітектурні ордери, 12
Асиміляція культурна, 13
Астрологія, 13
Атман, 13
Ашельська культура, 13

Б

Базиліка, 13
Балада, 13
Балет, 14
Бард, 14
Барельєф, 14
Баркарола, 14
Бароко, 14
Бароко українське, 15
Батальний жанр, 15
Берегиня, 15
Бестселер, 15
Бібліотека, 15

Біблія, 16
Блюз, 16
Бондарство, 16
Братства, 17
Братські школи, 17
Брахман, 17
Брахманізм, 17
Бриль, 17
Британська енциклопедія, 17
Брокгауза і Ефрона енциклопедичний словник, 18
Бронзовий вік, 18
Буддизм, 18
Бунчук і булава, 18
Бутафорія, 19

В

Вавилонсько-Ассирійська культура, 19
Вазопис античний, 19
Вандалізм, 19
Варвари, 19
Варварство, 20
Ватикан, 20
Веди, 20
Ведична релігія, 20
Велесова книга, 20
Велика китайська стіна, 20
Вернісаж, 20
Вертеп, 21
Верховна Рада, 21
Витинанки, 21
Виховання, 21
Вишивка, 21
Відродження, 21
Візантійська культура, 22
Війна, 22
Вільнодумство, 22

Вітраж, 22
Віче, 22
Влада, 23
Вокальне мистецтво, 23
Воскове малярство, 23

Г

Галерея, 23
Галікарнаський мавзолей, 23
Гармонія, 24
Гедонізм, 24
Геніальність, 24
Гетьман, 24
Гільдія, 24
Гімн, 24
Гімназія, 25
Гіперреалізм, 25
Гістріон, 25
Гладіатори, 25
Глазур, 25
Глобальні проблеми, 25
Гобелен, 26
Голосіння, 25
Гончарський круг, 26
Горельєф, 26
Готика, 26
Гравюра, 26
Графіка, 27
Графіті, 27
Графіто, 27
Грим, 27
Громади, 27
Громадянство, 27
Громадянське суспільство, 27
Гротеск, 28
Гуаш, 28
Гугеноти, 28
Гуру, 28

А

Дадаїзм, 28
 Далай-лама, 28
 Дао, 28
 Даосизм, 29
 Девіантна культура, 29
 Девіантна поведінка, 29
 Деградація, 29
 Деїзм, 29
 Декаденство, 29
 Декор, 29
 Декоративне мистецтво, 29
 Декоративно-ужиткове мистецтво, 29
 Декорація, 30
 Деміург, 30
 Демократизація, 30
 Демократія, 30
 Демонологія, 30
 Дерев'яна архітектура, 31
 держава, 31
 Десоціалізація, 31
 Десятинна церква, 31
 Джаз, 31
 Джайнізм, 31
 Дзвіниця, 32
 Дизайн, 32
 Диксиленд, 32
 Дикунство, 32
 Дилетантство, 32
 Дисгармонія, 32
 Дитинець, 32
 Діонісії, 32
 Діорама, 33
 Діяльність, 33
 Догма, 33
 Догматизм, 33
 Договір суспільний, 33

Доричний ордер, 33
 Дошельська культура, 33
 Дрезденська картинна галерея, 33
 Дуалізм, 34
 Дубляж, 34
 Дух часу, 34
 Душа, 34

Е

Евдемонізм, 34
 Егейська культура, 34
 Егоцентризм, 35
 Едіпів комплекс, 35
 Ейфелева вежа, 35
 Екзогамія, 35
 Екологічна криза, 35
 Економічна криза, 36
 Експресіонізм, 36
 Екстер'єр, 36
 Електронна музика, 36
 Еліта, 36
 Елітарна культура, 37
 Елітарне мистецтво, 37
 Еллінізм, 37
 Елліністична культура, 37
 Емаль, 37
 Емблема, 37
 Ендогамія, 37
 Енкаустика, 37
 Енцикліка, 38
 Енциклопедист, 38
 Еоліти, 38
 Епігон, 38
 Епопея, 38
 Епос, 38
 Епоха, 38
 Ермітаж у Санкт-Петербурзі, 39

Естетика, 39
Естетична свідомість, 39
Естетичне виховання, 39
Естетичне почуття, 39
Естетичний ідеал, 39
Естетичний смак, 39
Етика, 40
Етикет, 40
Етнізація, 40
Етногенез, 40
Етнографія, 40
Етнос, 40
Етноцентризм, 40
Етноцентризм культурний, 40
Етюд, 41

Є

Євангеліє, 41
Європеїдна раса, 41
Єпархія, 41
Єпископ, 41
Єресь, 42
Єретик, 42

Ж

Жанр, 42
Живопис, 42
Жрецтво, 42

З

Загальнолюдські цінності, 42
Заклинання, 43
Закон соціальний, 43
Залізний вік, 43
Зальний храм, 43
Замовляння, 43

Замок, 43
Заповідь, 43
Заратуштра, 44
Зарубинецька культура, 44
Засоби масової інформації, 44
Зернь, 44
Зикурат, 44
Золотарство, 44
Золоті Ворота, 44
Зомбі, 45
Зооморфізм, 45
Зороастризм, 45

I

Ідеал, 45
Ідеалізація, 46
Ідеологія, 46
Ієрархічні зв'язки, 46
Ізборники Святослава, 46
Ікона, 46
Іконоборство, 46
Іконографія, 46
Ілюстрація, 46
Імпресіонізм, 47
Інвайронмент, 47
Індетермінізм, 47
Індивід, 47
Індуїзм, 47
Індульгенція, 48
Ініціація, 48
Інкустація, 48
Інкунабули, 48
Інституціоналізація, 48
Інтер'єр, 48
Інцест, 49
Іонічний ордер, 49
Іпатіївський літопис, 49
Іронія, 49

Ісихазм, 49
Іслам, 49
Історичний жанр, 49
Іудаїзм, 49

К

Календарно-обрядова поезія, 50
Калокагатія, 50
Кальвінізм, 50
Кам'яний вік, 50
Канон, 50
Капіталізм, 50
Капітель, 51
Карма, 51
Картезіанство, 51
Картина, 51
Католицизм, 51
Кераміка, 52
Києво-Могилянська академія, 52
Києво-Печерська лавра, 52
Київська культура, 52
Київська Русь, 52
Кирило-Методіївське товариство, 53
Кімерійці, 53
Кініки, 53
Кіномистецтво, 53
Кітч, 53
Клас, 54
Класи суспільні, 53
Класика, 54
Класифікація, 54
Класицизм, 54
Класичне мистецтво, 54
Класова боротьба, 55
Клинопис, 55

“Книга мертвих”, 55
“Книга пісень”, 55
Кносський палац, 55
Кобзарі, 55
Козацтво, 55
Колаж, 56
Коллективні уявлення, 56
Колекція, 56
Колізей, 56
Колорит, 56
Композиція, 57
Компроміс, 57
Комунізм, 57
Консенсус, 57
Консерваторія, 57
Консолідація, 58
Конституція, 58
Конструктивізм, 58
Контркультура, 58
Конфлікт, 58
Конфлікт культурний, 58
Конфлікт соціальний, 58
Конформізм, 59
Конфуціанство, 59
Концептуальне мистецтво, 59
Коран, 59
Коринфський ордер, 59
Космополітизм культурний, 60
Краєзнавчі музеї, 60
Кремль, 60
Кришнаїзм, 60
Кроманьйонці, 61
Ксилографія, 61
Кубізм, 61
Культ, 61
Культ предків, 61
Культура, 61
Культури інтеграція, 62
Культурна агресія, 62

Культурна епоха, 62
Культурна норма, 62
Культурна самотність, 62
Культурний монізм, 62
Культурний плюралізм, 62
Культурний цикл, 62
Культурні зміни, 62
Культурні цінності, 63
Культурно-історична психологія, 63
Культурогенез, 63
Культурологія, 63
Купол, 64
Куртуазна література, 64

Л

Лаки художні, 65
Ламаїзм, 65
Ламаркізм, 65
Лібрето, 65
Лікей, 65
Лінійний час, 65
Ліра, 65
Література “потоків свідомості”, 65
Літературно-меморіальний музей, 66
Літографія, 66
Літописи, 66
Лувр, 66
Люблінська унія 1569 р., 67
Людина, 67
Лютеранство, 67

М

Мавританське мистецтво, 67
Магабхарата, махабхарата, 67

Магія, 68
Манускрипт, 68
Маньєризм, 68
Марксизм, 68
Масова культура, 68
Масова свідомість, 68
Матеріалістичне розуміння історії, 69
Матріархат, 69
Мегаліти, 69
Медальєрне мистецтво, 69
Медитація, 69
Мезоліт, 70
Меморіал, 70
Ментальність, 70
Методологія, 70
Меценат, 70
Мечеть, 70
Мистецтво, 70
Мистецтвознавство, 71
Михайлівський Золотоверхий монастир, 71
Мілетська школа, 71
Мінарет, 71
Мініатюра, 71
Мінойська цивілізація, 71
Містерії, 72
Міф, 72
Міфологія, 72
Мова, 72
Мовні сім'ї, 72
Мода, 73
Модернізм, 73
Мозаїка, 73
Молитва, 73
Молодіжна субкультура, 73
Мольберт, 74
Монізм, 74
Монотеїзм, 74

Монументальне мистецтво, 74
Мораль, 74
Моральна свідомість, 74
Муза, 74
Музика, 74
Мустьєрська культура, 75

Н

Народ, 75
Народна творчість, 75
Народний звичай, 75
Народний обряд, 75
Народність, 75
Наскальні зображення, петро-
гліфи, писанці, 76
Настрій, 76
Натуралізм, 76
Натюрморт, 76
Наукова революція, 77
Наукове товариство ім. Шев-
ченка, 77
Національне виховання, 77
Нація, 77
Неандертальці, 77
Неаполь скіфський, 78
Неоімпресіонізм, 78
Неокласицизм, 78
Неоліт, 78
Неореалізм, 79
Неф, 79
Нігілізм, 79
Нірвана, 79
Ніцшеанство, 79
Нобелівська премія, 79
Нова ера, 80
Новий Заповіт, 80
Норми соціальні, 80
Нумідія, 80
Нью, 80

О

Образ художній, 80
Образотворче мистецтво, 81
Обряди (ритуал), 81
Община, 81
“Одіссея”, 81
Окуляртизм, 81
Ольвія, 81
Опера, 82
Оперета, 82
Оранта, 82
Організація Об'єднаних Націй,
82
Орнамент, 82
Особистість, 82
Оссолінеум, 83
Остракізм, 83
Острозька біблія, 83
Острозька школа, 83
Остромирове Євангеліє, 83
Оформлювальне мистецтво, 84
Офорт, 84

П

Пагода, 84
Пагуошський рух, 84
Палеоантропология, 84
Палеоетнологія, 84
Палеоліт, 85
Палітра, 85
Пам'ятник, 85
Панно, 85
Пантеон, 85
Пантоміміка, 85
Папа Римський, 85
Папірус, 86
Парфенон, 86
Пастель, 86

Патристика, 86
Патриції та плебеї, 86
Патріарх, 86
Патріархат, 87
Пацифізм, 87
Пегас, 87
Пейзаж, 87
Пектораль, 87
“Первісне людське стадо”, 88
Первісне мистецтво, 88
Первіснообщинний лад, 88
Пергамент, 88
Передвижники, 88
Пересопницьке Євангеліє, 89
Персоналізм, 89
Петрогліфи, 89
Печерський патерик, 89
Писанки (крашанки), 90
Піктографічне письмо, 90
Піраміда, 90
Плакат, 90
Плем'я, 90
Пленер, 91
Побутовий жанр, 91
“Повість временних літ”, 91
Повчання Володимира Мономаха, 91
Позитивізм, 91
Полемічна культура, 92
Поліс, 92
Політеїзм, 93
Політична культура, 93
Поп-арт, 93
Портрет, 93
Постамент, 94
Постімпресіонізм, 94
Почаївська лавра, 94
Почуття, 94
Право, 94
Православ'я, 95

Президент України, 95
Примітивізм, 95
Проміскуїтет, 96
Просвітництво, 96
Протестантизм, 96
Проторенесанс, 96
Пуризм, 97

Р

“Рамаєна”, 97
Реалізм, 97
Реквієм, 97
Релігія, 97
Рельєф, 98
Ренесанс, 98
Репертуар, 98
Репродукція, 98
Реставрація, 98
Реформація, 98
Римський клуб, 98
Ритуал, 99
Рід, 99
Робітники, 99
Родовий лад, 99
Роза, 99
Розпис декоративний, 99
Рококо, 99
Романський стиль, 100
Романтизм, 100
Роменська культура, 100

С

Садово-паркове мистецтво, 100
Сакральність, 101
Салтівська культура, 101
Санскрит, 101
Сатира, 101
Світогляд, 101

Секуляризація, 101
Сентименталізм, 101
Середні віки, 101
Символізм, 102
Синкретизм, 102
Синтез мистецтв, 102
Сім чудес світу, 102
Сім'я, 103
Скань, 103
Скіфи, 103
Скоморох, скомороство, 103
Скульптура, 103
“Слово о полку Ігоревім”, 104
“Слово про закон і благодать”,
104
Собор, 104
Собор Софійський, 104
Соборність, 105
Софіст, 105
Соц-арт, 105
Соціалістичний реалізм, 105
Станкове мистецтво, 106
Старий (Ветхий) Заповіт, 106
Статуя, 106
Стела, 106
Стилізація, 106
Стоїцизм, 106
Субкультура, 106
Супрематизм, 107
Суфізм, 107
Схоластика, 107
Сюрреалізм, 107

Т

Табу, 107
Талант, 108
Танець, 108

Ташизм, 108
Театр, 108
Телебачення, 109
Темпера, 109
Теократія, 109
Теологія, 110
Теорія, 110
Теракота, 110
Техніка, 110
Тиранія, 110
Товста Могила, 110
Толерантність, 110
Тоталітаризм, 111
Тотем, 111
Тотемізм, 111
Трагедія, 111
Трагічне, 111
Традиція, 111
Трансформація, 111
Треченто, 111
Трибун, 112
Трипільська культура, 112
Тріумвірат, 112
Тріумф, 112
Троя, 112
Троянська війна, 113
Трубадур, 113
Тшинецька культура, 113

У

Українська культура, 113
Уніатська церква, 113
Універсалії культурні, 114
Упанішади, 114
Урбанізація, 114
Урбанізм, 114
Успенські собори, 114

Утопізм, 114
Утопічний соціалізм, 115

Ф

Факсиміле, 115
Фанатизм, 115
Фарс, 115
Фасад, 115
Фаумські портрети, 115
Фетишизм, 116
Філармонія, 116
Філігрань, 116
Фламандське мистецтво, 116
Фовізм, 116
Фольклор, 117
Формація суспільно-економічна, 117
Форум, 117
Фотореалізм, 117
Франкфуртська школа, 118
Фратрія, 118
Фрейдизм, 118
Фреска, 118
Функції культури, 118
Функціоналізм, 119
Функціонування, 119
Функція, 119
Футуризм, 119
Футурологія, 119

Х

“Хай-трек”, 120
Халіфат, 120
Ханство, 120
Харизма, 120
Хеппенінг, 120

Холізм, 120
Холодна війна, 120
Хореографія, 121
Храм, 121
Хрещення Русі, 121
Християнство, 121
Хронологія, 121
Художнє виховання, 121
Художні музеї, 121
Художня промисловість, 121
Хуторянство, 121

Ц

Цар, 122
Цвінгліанство, 122
Цензура, 122
Церква, 122
Цивілізація, 122
Цивілізованість, 123
Циклічний час, 123
Цирк, 123
Ціннісні орієнтації, 123
Цінності, 123
Цінності соціальні, 123

Ч

Червонофігурний стиль, 123
Чернецтво, 124
Чернігівський Троїцький Іллінський монастир, 124
Черняхівська культура, 124
Чинквеченто, 124
Чорна могила, 125
Чумаки, 125
Чумацький Шлях, 125

Ш

Шаріат, 126
Шах, 126
Шедевр, 126
Шлюб, 126
Шовінізм, 126
Шпалера, 126
Штрих, 126
Шумери, 127

Щ

Щедрування, 127

Ю

Ювелірне мистецтво, 127
Юз-Оба, 127
Юра Собор у Львові, 128
Юра Церква у Дрогобичі, 128

Я

Язичництво, 128
Ямна культура, 128
Яничари, 129
Ярмарки, 129

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бокань В.* Культурологія: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2000. — 136 с.
2. *Діденко В. Ф., Діденко Л. В., Кондрашова-Діденко В. І.* Людина і світ: Словник. — К.: Віра, 1998. — 88 с.
3. *Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко та ін.* — Д.: Сталкер, 1999. — 496 с.
4. *Історична наука: Термінологічний і політичний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін.* — К.: Вища шк., 2002. — 430 с.
5. *Кормич Л. І., Багацький В. В.* Культурологія (Історія і теорія світової культури ХХ ст.): Навч. посіб. — Х.: Одиссей, 2003. — 304 с.
6. *Культурологія: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений.* — Ростов н/Д: Феникс, 1998. — 576 с.
7. *Лосев І. В.* Історія і теорія Світової культури: Європейський контекст: Навч. посіб. — К.: Либідь, 1995. — 224 с.
8. *Немов Р. С.* Психологія: Словарь-справочник: В 2 т. — М.: Владос-Пресс, 2003.
9. *Ничкало С. А.* Мистецтвознавство: Короткий тлумач. словник. — К.: Либідь, 1999. — 208 с.
10. *Подольська Є. А., Лихвар В. Д., Іванова К. А.* Культурологія: Навч. посіб. — К.: Центр навч. літ., 2003. — 288 с.
11. *Поліщук Є. П.* Історія культури: Короткий довідник. — К.: Укр. центр духов. культури, 2000. — 196 с.
12. *Соціологічний словник студента / Упоряд.: М. А. Козловець, В. О. Федоренко.* — Житомир, 1999. — 76 с.
13. *УСЕ: Універсальний словник-енцикл. / Гол. ред. ради, чл.-кор. НАН України М. Попович.* — К.: Ірина, 1999. — 1552 с.
14. *Енциклопедія для дітей / Гл. ред. М. Д. Аксенова.* — М.: Аванта, 1997. — 688 с. — Т. 7, ч. 1. Искусство.

This dictionary includes explanation of the most important and the most frequently used terms and terminology combinations, which provide notional basis of the science of culture.

This edition is intended for teachers, students and pupils, people engaged in work of cultural and educational establishments and also for those who are interested in the problems of science of culture, the development of European culture as a whole and Ukrainian in particular.

Навчальне видання

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК З КУЛЬТУРОЛОГІЇ

Автори-укладачі
Больша Наталія Юріївна
Єфімчук Наталія Іванівна

Educational edition

TERMINOLOGICAL DICTIONARY OF CULTURE STUDYING

Written and compiled by
Bolsha, Nataliya Y.
Yefimchuk, Nataliya I.

Відповідальний редактор *С. Г. Рогузько*
Редактор *І. В. Хронюк*
Коректор *Г. П. Васьківська*
Комп'ютерне верстання *М. І. Фадєєва, С. В. Фадєєв*
Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 19.08.04. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 8,37. Обл.-вид. арк. 8,3. Тираж 5000 пр. (І-й завод). Зам. № 69

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

Поліграфічний центр УТОГ
03038 Київ-38, вул. Нововокзальна, 8
Свідоцтво КІ № 35 від 02.08.2000